

De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen

JOHAN VAN DE WIELE*

DE UITBOUW VAN DE INQUISITIE IN DE ZESTIENDE EEUW IN DE NEDERLANDEN EN VOORNAMELIJK IN VLAANDEREN

De inquisitie kan voor de Nederlanden grosso modo bestempeld worden als een typisch zestiende-eeuws verschijnsel. Uiteraard bestond zij reeds gedurende de voorgaande eeuwen in onze contreien, maar zij werd nooit echt op grote schaal toegepast. De opkomst van de hervorming in de zestiende eeuw daarentegen leidde tot de invoering van een door de wereldlijke overheid gecontroleerd inquisitieapparaat. Op 23 april 1522 benoemde Karel V Frans van der Hulst, licentiaat in het burgerlijk en kerkelijk recht en tevens lid van de Raad van Brabant, tot inquisiteur-generaal in de Nederlanden¹. De kerk zag echter haar belangen in gevaar gebracht en op 1 juni 1523 werd Van der Hulst door de paus gepromoveerd tot algemeen pauselijk inquisiteur. Toch bleef de invloed van de hoogste, kerkelijke instanties op dit inquisitieapparaat beperkt. Toen het in 1545 werd uitgebreid met provinciale onderinquisiteurs, gebeurde dat op initiatief van de vorst. Bovendien hadden de inquisiteurs-generaal door de breve van 20 maart 1525 een feitelijke onafhankelijkheid verworven ten opzichte van de bestaande bisschoppelijke en pauselijke inquisitie. Hiermee had de vorst een vrij efficiënt apparaat in het leven geroepen, dat kon instaan voor de beoordeling van eventuele ketteren. Daarnaast moest er echter ook nog een degelijk bestraffingssysteem komen. Dit was van oudsher de bijna exclusieve taak van de wereldlijke overheid. De keizer vaardigde dus verschillende plakaten uit, waarin de straffen voor ketteren werden bepaald. Naarmate de ketterse beweging sterker werd, werden steeds strengere plakaten uitgevaardigd. In 1550 werd dan de kroon op het werk gezet door de publikatie van het 'Eeuwig Edict' op 29 april. Dit plaatste op alle mogelijke over-

* Wij stellen er prijs op iedereen te bedanken die ons bij het schrijven van dit artikel behulpzaam was en meer in het bijzonder prof. dr. M. Baelde en dr. P. van Peteghem, respectievelijk verbonden aan de Rijksuniversiteit te Gent en aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

1. P. Frédéricq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae* (Gent, 1889-1906) IV, 102-104.

trekkingen inzake ketterij de doodstraf en werd dan ook wegens zijn grote strengheid door de bevolking 'het bloedplakkaat' genoemd. Van degenen die hun fouten toegaven, moesten de mannen worden onthoofd en de vrouwen levend begraven, terwijl halsstarrigen levend verbrand moesten worden. De grote strengheid lag hem precies in het feit dat niet alleen ketters met de dood bedreigd werden, maar ook mensen die er eigenlijk niet noodzakelijk iets mee te doen hadden. De strafbare feiten waren namelijk: het drukken, verspreiden, verkopen, kopen en bezitten van ketterse boeken en afbeeldingen; het lezen en verklaren van de Bijbel; het prediken van ketterse ideeën; het bijwonen van ketterse vergaderingen en het geven van onderdak aan nieuwgezinden².

In Vlaanderen kreeg de inquisitie pas echt vaste voet met de aanstelling van Pieter Titelmans tot provinciaal onderinquisiteur in 1545. Zijn ambtsgebied strekte zich uit over het graafschap Vlaanderen en de steden en kasselrijen Rijsel, Douai, Orchies, Doornik en het Doornikse. Waarom precies Titelmans werd aangesteld blijft een moeilijk te beantwoorden vraag. Er waren voor deze functie verschillende kandidaten³. Wellicht was het de overheid bekend dat hij reeds te Ronse als deken van het Sint-Hermeskapittel streng was opgetreden tegen het morele wan gedrag van een aantal lagere geestelijken⁴ en kende men zijn onverbiddelijk karakter. Men koos de inquisiteurs veeleer om hun onvoorwaardelijke trouw aan het geloof dan om hun juridische kwaliteiten en om dit te compenseren benoemde men dan ook vaak bekwame juristen tot hun raadsheren. Wellicht moet in die optiek de aanstelling van Jan Pollet, licentiaat in de rechten en kanunnik aan het Sint-Pieterskapittel te Rijsel, tot assessor van Titelmans gezien worden.

Deze benoemingen betekenden echter niet dat de inquisitie vanaf dat ogenblik in Vlaanderen op grote schaal actief was. Pas op 28 februari 1546 vaardigde de vorst een ordonnantie uit, waarin de bevoegdheden van de inquisiteurs en hun verhouding tot de overheid werden geregeld. Daar de werking van de inquisitie door allerlei pauselijke verordeningen nauwkeurig omschreven was, ging deze ordonnantie uitsluitend in op de specifieke moeilijkheden die bij de acties van de inquisiteur in de Nederlanden zouden kunnen ontstaan⁵. Bovendien kregen de lokale instanties de opdracht hen optimaal bij te staan. Meer in het bijzonder werd hen bevolen de door hen aangeduide personen te arresteren en op te sluiten. Zij die de inquisitie zouden tegenwerken zouden als sympathisanten van de ketters gestraft worden⁶. Deze verordeningen waren het gevolg van het verzoek om as-

2. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e reeks, IV, 55-76 en 110-118.

3. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 1177, f° 539r°-541r°.

4. Rijksarchief Ronse, Kerkarchief St.-Hermes nr. 3, f° 291r°.

5. *Recueil des ordonnances*, V, 227-231.

6. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 1177, f° 266r°-267v° (copie). *Recueil des ordonnances*, V, 231-232.

sistentie, dat de inquisiteurs-generaal in 1545 hadden gericht tot de centrale overheid. De inquisiteurs stelden zich echter met het bekomen resultaat niet tevreden en in augustus 1546 kwamen ze te Leuven samen 'pour... conférer et adviser sur les difficultez trouvées et leur charge'. Na samenspraak met een aantal theologen en juristen 'fut trouvé lors que seurement besoingnier conviendrait obtenir nouvelle provision apostolicque'. Wellicht wensten zij meer en betere assistentie bij de uitoefening van hun ambt. Pollet werd aangesteld om de zaak met Lodewijk van Schore, voorzitter van de Geheime Raad, te Brussel te gaan bespreken⁷. In 1547 dienden de inquisiteurs een request in bij de Geheime Raad waarin zij eisten dat de inquisitie beter zou worden uitgebouwd⁸ en het jaar daarop deden zij zelfs een concreet voorstel voor een nieuwe ordonnantie⁹. Over 't algemeen was het advies van de geconsulteerde instanties over dit document negatief. Zij zagen een te groot gevaar in het geven van te veel macht aan de inquisitie¹⁰. Het enige resultaat was een brief van Maria van Hongarije aan de provinciale instanties, waarin deze de opdracht kregen de inquisiteurs zoveel mogelijk bij te staan¹¹. Toch had hun actie iets los gemaakt bij de overheid want op 15 juni 1549 werd de ordonnantie van 28 februari 1546 opnieuw gepubliceerd¹² en op 31 mei 1550 kregen de lokale instanties nieuwe instructies. Alhoewel geen noemenswaardige toegevingen werden gedaan, was het toch een blijk van belangstelling van de keizer voor hun problemen¹³.

De inquisiteurs-generaal bleven echter streven naar de verdere uitbouw van de inquisitie. Eind 1553 hadden zij zelfs het plan opgevat het rechtsgebied van Titelmans verder op te splitsen en voor elk deel een onderinquisiteur aan te stellen. Zij hadden reeds een aantal kandidaten voor deze functies voorzien. Voor de dekenijen Gent en Waas en de gedeelten van Vlaanderen die ressorteerden onder de bisdommen Kamerijk en Utrecht waren dit Lieven Meganck, scholaster van St.-Baafs te Gent en Gabriël Vlierten, kanunnik van St.-Baafs te Gent. De suffragaan van Doornik en de officiaal van dit bisdom te Brugge werden aangezocht deze functies te bekleden voor het deel van Vlaanderen dat behoorde tot de officialiteit van Doornik te Brugge. De officiaal van Doornik en Johannes Litart, kanunnik aldaar, waren de kandidaten voor het gebied dat ressorteerde onder de officialiteit van Doornik. Voor dat deel van Vlaanderen dat behoorde tot de offi-

7. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 457 (mappen), rekening Pollet, 1545-1550.

8. *Ibidem*, Staat en Audiëntie nr. 1177, f° 510r°-511v°.

9. *Ibidem*, f° 490r°-492v°.

10. *Ibidem*, f° 478r°-479v° en f° 506r°-506v°.

11. V. Gaillard, *Archives du Conseil de Flandre* (Gent, 1856) 186 - brief van 30 mei 1549 aan de Raad van Vlaanderen. *Recueil des ordonnances*, V, 526-527 - brief van 30 mei 1549 aan de baljuw van Doornik en het Doornikse.

12. *Ibidem*, V, 532-534 - 15 juni 1549.

13. *Ibidem*, VI, 85-87 - 31 mei 1550.

cialiteit van Terwaan te leper werden de deken van St.-Omaars en de officiaal van Terwaan te leper voorgesteld¹⁴. Het was blijkbaar de bedoeling van de inquisiteurs-generaal om de bisschoppelijke inquisitie in de pauselijke te integreren. Deze plannen zijn echter nooit in praktijk gebracht, waarschijnlijk omdat de overheid er tegen gekant was. Ook het verzoek van Titelmans en Pollet om meer vaste medewerkers en betere middelen¹⁵ werd prompt door de Geheime Raad afgewezen¹⁶. Van nu af aan was het voor iedereen duidelijk dat de inquisiteurs zich moesten behelpen met de beperkte middelen die hen door de keizer in 1550 ter beschikking waren gesteld.

PROCEDURE EN WERKING

Ondanks de grote staatscontrole bleef de inquisitie in de zestiende eeuw in de eerste plaats een kerkelijke instelling. Haar procedure was in de loop der geschiedenis door allerlei pauselijke verordeningen nauwkeurig geregeld. Opdat niet van deze opgelegde reglementeringen zou worden afgeweken, hebben verschillende auteurs gepoogd deze om te vormen tot praktische handboeken voor de inquisiteurs. Het meest vermaarde onder deze werken is de publikatie van N. Eymerich - verschenen te Avignon in 1376 - die in de zestiende eeuw uitgroeide tot de handleiding bij uitstek voor de inquisitie¹⁷. De hele inquisitoriale praktijk wordt er nauwkeurig in doorgelicht. Op elk mogelijk geval wordt ingegaan en steeds wordt de juiste handelwijze of het uit te spreken vonnis medegedeeld. Voor elk specifiek vergrijp was een welbepaalde straf voorzien. Op die manier was de inquisitoriale procedure een uniform gegeven geworden.

Na deze vaststelling kunnen we nu ook nagaan hoe een proces in de praktijk bij Titelmans' inquisitierechtbank verliep. Wanneer de inquisiteur iemand verdacht van ketterij, begaf hij zich naar diens huis om de verdachte ter plaatse te onderwerpen. Indien bleek dat zijn vermoedens gegrond waren, werd de potentiële ketter in hechtenis genomen en een procedure tegen hem geopend. Terzelfder tijd probeerde men zoveel mogelijk informatie in te winnen omtrent zijn gedrag en opvattingen en zocht men eventuele getuigen ten laste. Was de verdachte afwezig of reeds gevlucht op het moment dat de inquisiteur hem kwam opzoeken, dan werd hij terstond gedagvaard. Verscheen hij op de gestelde datum, dan werd de normale werkwijze gevolgd. Daagde hij echter niet op, dan werd hij nog voor een tweede en soms zelfs voor een derde maal gedagvaard. Bleef hij ook dan nog af-

14. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 1177, f° 545r°.

15. *Ibidem*, f° 244r°-248v°.

16. *Ibidem*, f° 251r°-264v°.

17. N. Eymerich, F. Peña, *Le manuel des inquisiteurs. Introduction, traduction et notes de Louis Sala-Molins* (Parijs, 1973).

wezig, dan werd hij door Titelmans tot 'verdacht van ketterij' of zelfs tot 'ketter' verklaard, naargelang de vermoedens die op hem rustten. Net als de dagvaardingen werd dit dan aan de woning van de ketter in het openbaar aangeplakt. Wanneer hij dan later in handen van het gerecht viel, was zijn situatie meteen erg bedenkelijk. Het is dus evident dat bepaalde zaken soms zeer lang konden aanslepen.

Hier moet trouwens opgemerkt worden dat Titelmans steeds alles in het werk heeft gesteld om de verdachten voor zijn rechtbank te doen verschijnen en steeds heeft vermeden personen te veroordelen zonder dat zij de kans hadden gekregen zich te verdedigen. Dit wordt wel zeer goed geïllustreerd door de zaak van Hermes Bacquereel. Op 24 oktober 1552 werd hij voor het eerst samen met nog enkele verdachten te Ronse gedagvaard om op 30 oktober voor Titelmans te verschijnen. Klaarblijkelijk waren hij noch de anderen komen opdagen want op 29 november zat Titelmans de rechtbank voor in hun zaak en besloot hij hem opnieuw te laten indagen. Dit gebeurde op 6 januari 1553. Nu dienden zij zich op 11 maart voor de inquisiteur te komen verantwoorden. Weerom verschenen zij niet, maar opnieuw stond Titelmans uitstel toe, nu tot 8 april. Door de tussenkomst van vrienden en verwanten ging de inquisiteur op die dag niet over tot de veroordeling van Bacquereel en kreeg hij nogmaals uitstel, nu tot 18 september. Opnieuw kwamen vrienden verklaren dat zij Hermes zouden kunnen overtuigen toch te komen opdagen, indien zij nog wat meer tijd kregen. Voor de zoveelste keer verleende Titelmans hem respijt, nu tot Allerheiligenavond. Toen hij ook dan niet verscheen en het overduidelijk was dat men enkel tijd probeerde te winnen, werd Hermes Bacquereel door de inquisiteur geëxcommuniceerd en tot 'sterk verdacht van ketterij' verklaard¹⁸.

Iedereen die in Titelmans' handen viel, werd vrijwel onmiddellijk en vaak meermaals langdurig ondervraagd om de verdachte tot een geloofsbelijdenis te brengen. Hiertoe werd hij door de inquisiteur ondervraagd over het doopsel, de eucharistie en de overige sacramenten, het pauselijk gezag, de vasten, de heiligenverering, enz... Een nauwkeurig onderzoek van de verslagen van de ondervragingen die we in de martelaarsboeken terugvonden, leert ons dat de inquisiteur bijna steeds eerst de opvattingen van de verdachte over de eucharistie peilde en direct hierbij aansluitend vragen stelde over het pauselijk gezag, de heiligenverering en andere geloofspunten. Dit deed hij uiteraard om de ketters van de rechtgelovigen te kunnen onderscheiden. Dat hij hiertoe voornamelijk vragen stelde over de eucharistie is evident, wanneer we weten dat de hervorming in de Nederlanden in deze periode dicht aanleunde bij de Zwitsers-zwingliaanse richting en de avond-

18. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 460 bis (mappen), rekening Titelmans en De Hondt.

maalsopvatting hier centraal stond¹⁹. In het tweede gedeelte van de ondervraging, dat minstens even belangrijk was als het eerste, stelde Titelmans vragen over het doopsel. Hiermee poogde hij duidelijk de anabaptisten van de overige nieuwgezinden te onderscheiden. De eersten stonden immers algemeen bekend als de meest halsstarrige en de meest gevaarlijke ketters. Het spreekt vanzelf dat de ondervraging van de verdachte in de loop van het onderzoek van essentieel belang was. Meende de inquisiteur dat de betichte geen ketter was, dan werd hij zonder meer vrijgelaten; in het tegenovergestelde geval stelde hij alles in het werk om de verdachte tot andere gedachten te brengen. Toonde de ketter zich berouwvol dan kon hij zijn geloof afzweren en stond hem een relatief lichte straf te wachten, zoals bijvoorbeeld geseling, tentoonstelling op een schavot, het bijwonen van missen, het opleggen van vasten- en bedevaartperiodes, geldboeten, verbanning, enz... Bleef hij echter obstinaat dan werd hij onverbiddelijk aan de wereldlijke overheid overgeleverd en wachtte hem nog slechts de terechtstelling. Het lot van de ketter was dus reeds bezegeld vóór het eigenlijke proces begon. Nochtans kon hij ook dan nog zijn geloof herroepen en afzweren, maar hoe langer hij wachtte des te zwaarder werd zijn straf. Zij die hun geloof afzweerden uit schrik voor de dood werden veroordeeld tot levenslange opsluiting.

Hoe verliep dan in feite het eigenlijke proces? Het eerste gedeelte bestond uit de aanklacht van de promotor. Aan de hand van getuigenverslagen, de resultaten van zelf ingewonnen inlichtingen en de verklaringen van de verdachte zelf zette de promotor uiteen van welke dwalingen men de ketter beschuldigde. Deze laatste kreeg dan in een tweede rechtszitting de kans om hierop te antwoorden en zichzelf te verdedigen. Aan de hand van deze twee argumentaties en in overleg met de officiaal of een pauselijk inquisiteur, velde Titelmans hierover zijn oordeel. Deze processen werden meestal gehouden in de lokale schepenhuisen of de geestelijke hoven van de bisdommen. Was iemand eenmaal door de inquisiteur aan de overheid overgedragen dan werd hij bijna zeker ter dood veroordeeld. Hij kon nog wel begenadigd worden door de vorst indien de wereldlijke overheid erin slaagde hem zijn geloof te doen herroepen. Ook Titelmans heeft af en toe bij de koning om genade verzocht voor een ketter²⁰. De inquisitie zelf heeft nooit mensen ter dood veroordeeld. Dit mag echter geen argument zijn om haar verantwoordelijkheid in het ter dood brengen van ketters te minimaliseren. Wordt iemand door de inquisitie aan de wereldlijke overheid overgedragen, dan was het in het volle bewustzijn en met de vaste bedoeling dat hij zou worden terechtgesteld. Titelmans protesteerde zelfs zeer heftig toen de magistraten de executie van door

19. J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (Brussel, 1975) I, 635-640.

20. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 280, f° 82r°-84r°.

hem overgeleverde ketters op de lange baan schoven²¹. Wel dient te worden gezegd dat niemand die zijn geloof herroepen had, ooit door de inquisiteur aan de wereldlijke overheid werd overgeleverd.

DE INQUISITIERECHTBANK VAN PIETER TITELMANS

a. Enkele gegevens omtrent zijn leven en persoonlijkheid

De uitbouw van het inquisitieapparaat in Vlaanderen is grotendeels het werk geweest van Pieter Titelmans, inquisiteur voor het graafschap van 1545 tot aan zijn dood in 1572. Titelmans werd geboren te Hasselt in 1501. Zijn ouders, Aert Titelmans en Heylken (of Heiliff) van Musel, hadden verder nog twee dochters, Beelen (Isabella) en Dignen (Dymphna), en twee zonen Heynken (Heynrick of Hendrik) en Frans. Zeer waarschijnlijk behoorde de familie Titelmans tot de Hasseltse burgerij. Aert Titelmans — vermoedelijk brouwer van beroep — moet even voor 6 november 1505 overleden zijn; zijn echtgenote stierf in 1515. De kinderen werden na het overlijden van hun ouders onder voogdij geplaatst van hun grootvader, Peter van Musel, die ook hun goederen beheerde²².

Op 26 januari 1526 liet Pieter Titelmans zich op de rol te Leuven inschrijven als betalend student aan de pedagogie de 'Valk'²³. Ten einde zijn kennis van het Latijn te vervolmaken, verhuisde hij vrij vlug naar het 'Varken'. In 1531 promoveerde hij aldaar als eerste van 103 kandidaten tot 'magister artium'²⁴. Vervolgens ging hij theologie studeren bij Ruard Tapper, de latere inquisiteur-generaal, Johannes Driedo en Petrus Curtius, de eerste bisschop van Brugge. In 1536 behaalde hij de graad van licentiaat in de theologie en nog in hetzelfde jaar werd hij verkozen tot president van het Houterleecollege. Op 3 maart 1539 werd Pieter aangesteld tot deken van het St.-Hermeskapittel te Ronse en vestigde zich definitief in Vlaanderen²⁵. Een aantal jaren later - op 2 juni 1545 - werd hij benoemd tot inquisiteur voor het graafschap Vlaanderen en de steden en kasselrijen Rijsel, Douai, Orchies, Doornik en het Doornikse²⁶. Na heel wat heen en weer gepraat vatte Titelmans uiteindelijk zijn taak aan. Op 12 juni 1548 werd hij bovendien door de Raad van Vlaanderen 'gheadmitteert... ter exercitie van den officie van

21. *Ibidem*.

22. Universiteitsbibliotheek Gent, Hs nr. 2348, 45. Meer gegevens omtrent de familie Titelmans vindt men bij: A. Paquay, *Frans Titelmans van Hasselt (dec. 1502-12 sept. 1537). Opzoekingen over zijn leven, zijne werken en zijne familie* (Hasselt, 1906). J. Gessier, 'Tittelmanniana', *Varia Hasselensia. Schetsen uit Hasselts verleden* (Hasselt, 1949) 63-67.

23. A. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain* (Brussel, 1958-1962) III, 754, nr. 105.

24. E. Reusens, *Promotions de la Faculté des Arts de l'Université de Louvain (1428-1797). Analecetes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* (Leuven, 1865) II, 300.

25. Rijksarchief Ronse, Kerkarchief St.-Hermes nr. 2, f° 23v°.

26. L.P. Gachard, *Précis de la correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1558-1577)* (Brussel, 1848-1879) I, 114.

notariaat²⁷. Zo kon hij voortaan zelf officiële stukken schrijven, wat ondanks het feit dat hij over een eigen notaris beschikte noodzakelijk was bij de uitoefening van zijn functie.

Vanaf het begin legde Titelmans een zeer grote activiteit aan de dag. Hij reisde bijna continu door zijn rechtsgebied om overal inlichtingen te verzamelen, ketters op te sporen en te arresteren, processen te voeren, recht te spreken, overleg te plegen met openbare instanties, getuigen te horen, gevangenen van de overheid te ondervragen, enz... Toch slaagde hij er niet in de hervorming in Vlaanderen te fnuiken. Integendeel, de ketterse beweging werd er steeds machtiger en voor Titelmans stapelden de moeilijkheden zich op. Het land stond aan de rand van een burgeroorlog. In 1566 barstte de bom. De calvinistische agitatie bereikte een hoogtepunt. De adel en de plaatselijke autoriteiten drongen er bij de landvoogdes op aan een meer tolerante houding tegenover de nieuwgezinden aan te nemen. In juli 1566 was de toestand voor Titelmans in Vlaanderen praktisch onhoudbaar geworden en moest hij naar Leuven vluchten²⁸. Toen de toestand enigszins bekoeld was, kwam Titelmans terug en ging in Kortrijk wonen, waar hij sinds 1564 over een prebende beschikte in het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Tevoren had hij zich reeds teruggetrokken als deken van het St. Hermeskapittel te Ronse. Ter gelegenheid van zijn afscheid (21 juni 1563) had hij gevraagd dat er een herinneringsplaat zou worden aangebracht in de muur van de Sint-Anna kapel van de Sint-Hermeskerk²⁹. Deze plaat is er nog altijd. Ondanks het feit dat Titelmans steeds inquisiteur gebleven is, heeft hij deze functie na 1566 nooit meer zo intensief uitgeoefend als tevoren. Af en toe ondervroeg hij in opdracht van de overheid nog wel eens ketters. Daarin moet hij trouwens ongetwijfeld de grote specialist geweest zijn, nadat hij dit tevoren honderden keren had gedaan. Op 9 augustus 1570 stelde Pieter Titelmans zijn testament op. Hieruit blijkt duidelijk dat hij op het einde van zijn leven een gefortuneerd man geworden was. Hij overleed uiteindelijk te Kortrijk op 5 september 1572. In zijn testament had hij de wil uitgedrukt - indien hij te Kortrijk zou overlijden - te worden begraven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk voor het altaar van Sint-Anna³⁰.

In het kader van deze levensschets is het interessant een poging te doen om door te dringen tot de persoonlijkheid van deze omstreden figuur. Titelmans had slechts één doel voor ogen: het behoud van het rooms-katholieke geloof. Hier-

27. Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, Secrete Camere nr. 7612, f° 5r°.

28. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 463 (mappen), rekening Titelmans. E. Poullet en C. Piot, *Correspondance du Cardinal de Granvelle (1565-1586) faisant suite au papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle* (Brussel, 1877-1896) I, 425.

29. Rijksarchief Ronse, Kerkarchief St.-Hermes nr. 3, f° 306r°.

30. Rijksarchief Hasselt, Prothocoll Registers der Testamenten, register 158 (1570-1628) f° 1r°-15r°.

voor moest alles wijken. Hij verzette hemel en aarde om gevangen ketteren tot andere gedachten te brengen. Vaak raakte hij tijdens ondervragingen buiten zichzelf in zijn drang om de afvalligen terug te brengen tot het ware geloof. Berouwvollen werden steeds begenadigd, maar zij die in hun ketterij volhardden werden door hem genadeloos aan de wereldlijke overheid overgeleverd om te worden geëxecuteerd. Zij betekenden immers een te groot gevaar voor de rest van de bevolking. Hij ontplooidde een enorme activiteit, schrok er niet voor terug opstandige menigten te trotseren, liet zich bij overstromingen naar zijn bestemming roeien en eiste paarden en karren op die normaal voor de oogst bestemd waren. In zijn fanatieke ijver voor het behoud van het roomse geloof bleef hij echter rechtvaardig. Het gebeurde meermaals dat hij verdachten bij gebrek aan afdoende bewijs vrijuit liet gaan, alhoewel het voor hem als inquisiteur niet moeilijk zou zijn geweest ook hen een misdaad in de schoenen te schuiven. Titelmans was een man zonder compromissen, wilskrachtig en zelfbewust. Decavele merkt terecht op dat dit zelfbewustzijn soms oversloeg naar zelfverheerlijking. Het verzoek aan het St.-Hermeskapittel te Ronse om ter gelegenheid van zijn afscheid als deken een herdenkingsplaat aan te brengen en de manier waarop hij over zijn eigen prestaties sprak in zijn brieven aan de landvoogdes wijzen inderdaad in die richting³¹. Toch verzocht hij in zijn testament expliciet om eenvoudig begraven te worden. De teloorgang van de eenheid in de kerk moet voor hem een bittere teleurstelling geweest zijn.

b. Samenstelling en activiteiten van de inquisitierechtbank

Een inquisitierechtbank bestond traditioneel uit verschillende functionarissen. Titelmans daarentegen had heel wat minder assistentie. Vicarissen of luitenanten waren er niet. Wel beschikte hij over de hulp van een assessor (later meerdere assessoren over het hele land verspreid) en een promotor. Hij had ook steeds één vaste notaris. Welke was nu de specifieke taak van de verschillende medewerkers? Eerst en vooral was er de inquisiteur zelf. Hij zat de inquisitierechtbank voor en velde de vonnissen. Daarnaast leidde hij ook het gewone inquisitiewerk, zoals het ondervragen van verdachten, het doorzoeken van bibliotheken en huizen, enz... De assessor was een jurist die de inquisiteur bij het vellen van vonnissen assisteerde. Hij trad ook op als plaatsvervanger van de inquisiteur en hij pleegde in diens naam vaak overleg met de overheid. De functie van promotor kunnen we het best vergelijken met het ambt van openbaar aanklager in ons huidige rechtsbestel. Hij was de eisende partij in de rechtsgedingen en stelde aan de hand van getuigenverhoren, de verklaringen van de beschuldigde, ingewonnen inlichtingen, enz... de aanklacht op. De notaris diende uiteraard het schrijfwerk

31. Decavele, *Dageraad*, I, 23-25.

te doen. Wegens de overvloed aan werk moesten assessor, promotor en notaris naast hun specifieke taken ook nog het gewone inquisitiewerk op zich nemen³². Naast zijn vaste medewerkers kon Titelmans rekenen op de steun van een aantal gelegenheidsassistenten³³. Bovendien beschikte hij ook nog over een klein leger van verklikkers en spionnen verspreid over heel Vlaanderen. Deze personen knapten tegen betaling allerlei zaakjes voor hem op: het bespieden van verdachten, het volgen van hun familieleden, het ontdekken van iemands woning, enz... Meer dan waarschijnlijk had de inquisiteur ook onder de nieuwgezinden zijn mannetjes. Bijzonder nuttig voor hem waren ook de overgelopen ketters. Zij konden hem uiteraard heel wat 'inside-information' verstrekken. Daarnaast waren voornamelijk de parochiepriesters zijn belangrijkste bron van informatie. Zij kenden de bevolking door en door en wezen hem diegenen aan die zich verdacht hadden gemaakt door sinds geruime tijd geen missen meer bij te wonen noch te biechten. Titelmans bleef dan ook steeds in nauw contact met de pastoors. In de jaren zestig maakte hij er zelfs een gewoonte van regelmatig overleg te plegen met de pastoors van een stad, dekenij of bisdom wanneer zij in synode vergaderd waren. Gewapende dienaren heeft Titelmans nooit gehad. Wanneer hij tot een gewapende actie wenste over te gaan, diende hij hiervoor een beroep te doen op de steun van de plaatselijke overheid, de Raad van Vlaanderen of de soeverein baljuw.

Over veel middelen beschikte Titelmans dus niet. Toch heeft hij gedurende een twintigtal jaren een ongewoon intense activiteit aan de dag gelegd. Steeds was hij op weg om overal inlichtingen in te winnen en ketters op te sporen. Regelmatig pleegde Titelmans overleg met de lokale magistraten om acties te plannen. Arrestaties werden bij voorkeur 's nachts verricht. Steeds probeerde hij hierbij snel en efficiënt op te treden om zoveel mogelijk ketters te kunnen arresteren. Titelmans maakte er overigens een gewoonte van om tweemaal kort na elkaar in dezelfde stad arrestatiepogingen te verrichten. Op die manier verraste hij die nieuwgezinden die dachten zich voor een tijdje wat vrijer te kunnen bewegen nadat zij de eerste maal door de mazen van het net waren geglipt. Drie groepen in de bevol-

32. In de loop der jaren werden deze functies door de volgende personen uitgeoefend. Assessoren: Jan Pollet (2 juni 1545-25 mei 1556), Jan van der Meulen (Molineus) (3 november 1556-27 september 1557), Pieter Eduwaert (26 september 1557-30 september 1558), Antheunis Vlamincq (mei 1559-30 april 1566), Joris Immeloot (november 1559-8 juli 1565), Olivier Fentin (3-23 september 1563), Michiel Duyfkens (4 november 1564-30 maart 1566). Promotoren: Cornelis le Lorimier (20 augustus 1549-11 november 1553), Gillis Fac (18 januari 1554-5 december 1554), Nicolaas de Hondt (januari 1556-30 april 1566). Notarissen: Nicolaas de Hondt (21 mei 1547-12 augustus 1555), Pieter van den Heede (17 september 1555-16 juli 1566). Voor meer gegevens omtrent deze personen verwijzen we naar: J. van de Wiele, 'Bijdrage tot de kennis van de inquisitie in Vlaanderen. Onderzoekmethodes en resultaten tijdens de 16de eeuw' (licentieverhandeling, Gent, 1978) I, 85-93.

33. Onder anderen Cornelius Mevius, Denijs Titelmans, Antheunis Rigerman, Pieter de Backer, Si-brandt Claissonne, enz. ... Zie ook *ibidem*, 94-95.

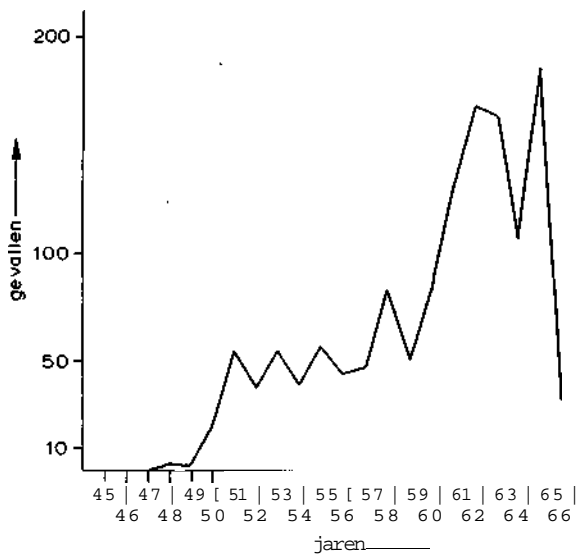
king werden speciaal gevisieerd, namelijk de boekhandelaren, de liedjeszangers en de rederijkers. Naast de gereformeerde predikanten waren zij immers de voornaamste propagandisten van het nieuwe geloof in de zestiende eeuw. Titelmans maakte er een gewoonte van om regelmatig de verschillende boekhandels in de voornaamste centra te laten doorzoeken. Verdachte boeken werden steeds in beslag genomen en de handelaren die ze verkochten gearresteerd. Ook de scholen werden door hem scherp in de gaten gehouden. Regelmatig controleerde hij de handboeken en bij de minste aanleiding greep hij krachtig in. De voornaamste vijanden van de inquisitie waren echter de rondtrekkende predikanten die het nieuwe geloof tot bij het gewone volk brachten. Titelmans trad zeer streng tegen hen op. Het was echter bijzonder moeilijk hen te bestrijden niet alleen omdat zij zich voortdurend verplaatsten maar voornamelijk omdat zij meestal zeer goed opgeleid waren en berekend voor hun taak. Af en toe slaagde de inquisiteur er in hervormingsgezinde boodschappers te arresteren en aldus beslag te leggen op de brieven die zij bij zich hadden. Dit leverde hem uiteraard een schat aan informatie op en liet hem meestal toe enkele kopstukken van de beweging te arresteren. Alle ingewonnen inlichtingen werden zorgvuldig genoteerd en samen met de vonnissenregisters en de resultaten van ondervragingen en getuigenverhoren in schrijnen en kisten bewaard. Deze bevonden zich waarschijnlijk in de geestelijke hoven van de bisdommen en in herbergen. Titelmans logeerde in de grote steden namelijk steeds in dezelfde herbergen, wellicht omdat hij in de andere gelegenheden geen graag geziene gast was. Dit was bovendien zeer praktisch want op die manier was hij overal in Vlaanderen gemakkelijk te bereiken. Ook hield hij toezicht op de sermoenen en het moreel gedrag van kloosterlingen en pastoors. Op verzoek van de plaatselijke instanties ondervroeg hij hun gevangenen op hun rechtgelovigheid. De procureur-generaal en de commissarissen van de Raad van Vlaanderen konden steeds een beroep op hem doen.

c. Ontwikkeling in de werking van Titelmans' inquisitierechtbank

De uiteenzetting van de dagelijkse activiteiten van de inquisiteur en de werking van de inquisitierechtbank in 't algemeen zegt ons echter niets over de intensiteit, waarmee de inquisitie doorheen de jaren actief geweest is. We krijgen een goed beeld van deze evolutie wanneer we het aantal jaarlijks door Titelmans gepresterde dagen en het aantal jaarlijks door hem behandelde zaken nagaan en met elkaar vergelijken. Deze gegevens volgen hieronder:

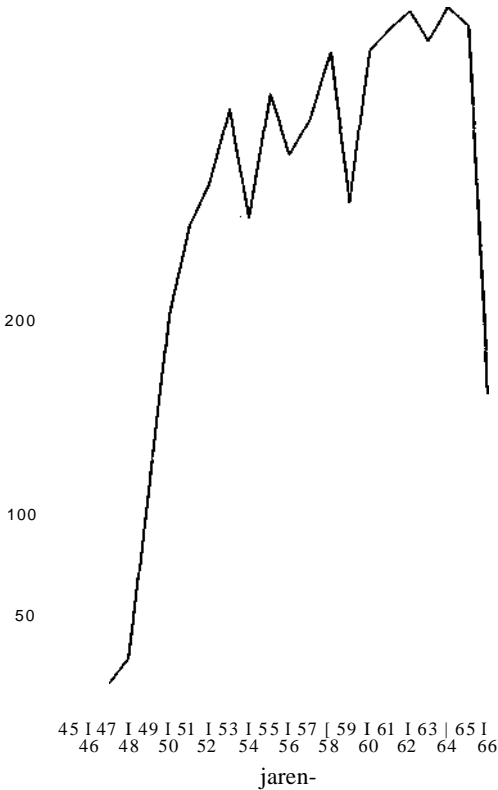
Aantal jaarlijks behandelde gevallen

jaren	aantal	jaren	aantal
1545		1556	45
1546	—	1557	48
1547	0	1558	83
1548	3	1559	52
1549	2	1560	86
1550	19	1561	130
1551	55	1562	169
1552	39	1563	165
1553	55	1564	108
1554	40	1565	187
1555	58	1566	34

Aantal jaarlijks gepresteerde dagen:

jaren	aantal	jaren	aantal
1545		1556	283
1546	—	1557	301
1547	14	1558	334
1548	27	1559	259
1549	110	1560	336
1550	202	1561	347
1551	246	1562	356
1552	268	1563	341
1553	306	1564	359 (34)
1554	250	1565	349
1555	313	1566	162

34. Deze dagen werden niet door Titelmans gepresteerd, maar door zijn notaris. Voor het jaar 1564 ontbraken te veel gegevens voor de inquisiteur om een juiste raming te maken. In de plaats daarvan namen we het aantal door de notaris gepresteerde dagen, omdat deze de inquisiteur het meest volgde en we op die manier toch een beeld krijgen van de activiteiten van de inquisiteur zelf.

Vooraleer we overgaan tot de bespreking van deze twee tabellen moeten we toch eerst enkele opmerkingen maken. Vooreerst moet duidelijk worden gesteld dat aangezien bepaalde zaken verscheidene jaren konden aanslepen, sommige gevallen meermaals in de tabel terugkomen en de som van de verschillende getallen dus niet gelijk is aan het totaal van de door Titelmans vervolgde personen. Op dit laatste komen we trouwens verderop nog terug. Deze cijfers zijn het resultaat van de bewerking van de rekeningen die door Titelmans en zijn medewerkers regelmatig bij de ontvanger van de exploten van de Raad van Vlaanderen moesten worden ingediend. In zijn rekeningen worden niet alle door Titelmans behandelde zaken vermeld. Daar we voor de tweede tabel uitsluitend op deze bron steunden, zitten we daar waar deze rekeningen ontbreken dus met abnormaal lage cijfers. Bovendien dient ook opgemerkt te worden dat Titelmans - voornamelijk in de jaren zestig - zo intensief bezig geweest is, dat bepaalde omstandigheden als bijvoorbeeld ziekte de tabel verstoren. Toch mogen we uit beide tabellen wel enige conclusies trekken temeer daar ze vrij gelijklopend zijn.

De eerste gegevens omtrent Titelmans' activiteiten dateren van 1546. In mei en in de periode juli-augustus van dat jaar was Titelmans actief als inquisiteur te Rijsel en te Oudenaarde³⁵. Hoeveel dagen hij daar is geweest en waarmee hij zich daar precies heeft ingelaten is niet erg duidelijk. Daarom hebben we deze actie niet in de tabel opgenomen. De eerste nauwkeurige gegevens krijgen we vanaf 1547. Pas vanaf 1549 begon hij zich intensief met het inquisitiewerk bezig te houden. Dit komt niet tot uiting in het aantal door hem in dat jaar behandelde zaken; we hebben er immers slechts twee teruggevonden. Oorzaak hiervan zijn de karige gegevens, die de eerste rekeningen ons verstrekken. In 1550 was Titelmans 202 dagen actief en behandelde hij 19 gevallen van ketterij. Vanaf dat moment ontplooidde hij een geweldige activiteit. Jaarlijks was hij 200 à 300 dagen met het inquisitiewerk bezig en behandelde hij 40 à 50 zaken. In de literatuur wordt het begin van de jaren vijftig meermaals bestempeld als een periode van harde repressie. Op het eerste gezicht lijkt dit echter voor Titelmans niet het geval te zijn geweest. Toch moeten het uitvaardigen van het eeuwig edict in 1550 en het begin van Titelmans' vervolgingspraktijken wel voor enige verscherping van de vervolging gezorgd hebben. We mogen echter gerust stellen dat het aandeel van de inquisitie in deze verscherpte repressie lang niet zo groot geweest is, als men steeds heeft willen laten doorschemeren.

In de loop van de jaren vijftig breidde de reformatorische beweging zich nog uit. Mennisten en calvinisten kregen veel aanhang en vanaf 1558 diende Titelmans zich nog intensiever met de inquisitie bezig te houden dan voorheen. Voor het jaar 1559 waren de gegevens beperkt tot de maanden september, oktober, no-

35. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer nr. 21.917, f° 37r°. Decavele, *Dageraad*, I, 15.

vember en december. Het aantal in de overige maanden gepresteerde dagen konden we wel terugvinden in de rekeningen van de ontvanger van de exploten van de Raad van Vlaanderen. Als we deze cijfers mogen geloven, stellen we vast dat 1559 voor Titelmans een jaar was van sterk verminderde activiteit. Een steekhoudende verklaring kan hiervoor niet direct gevonden worden. Was 1559 een rustpauze in de door de inquisitie gevoerde repressie of moet de verklaring gezocht worden in toevallige omstandigheden zoals bijvoorbeeld ziekte? In de jaren zestig kende het calvinisme in Vlaanderen een enorme uitbreiding. Titelmans legde een ongekende activiteit aan de dag. Hij presteerde het om 340, in sommige jaren zelfs 350 en meer dagen actief te zijn. In deze periode moet de druk van de inquisitie op de bevolking dan ook ongemeen groot geweest zijn. In 1565 slaagde Titelmans er in 187 zaken te behandelen, dus per geval minder dan twee dagen nodig te hebben. Dat we voor het jaar 1564 slechts aan 108 zaken gekomen zijn, is te wijten aan het feit dat voor dit jaar de rekeningen van Titelmans zelf niet volledig bewaard gebleven zijn. We konden slechts een beroep doen op de rekeningen van zijn medewerkers en die zijn veel minder rijk aan gegevens. Ondanks de moeilijkheden en de verhitte situatie bleef Titelmans ook nog in 1566 intens bezig. In iets meer dan zes maanden was hij toch nog 162 dagen actief, maar behandelde hij slechts 34 zaken. Kort samengevat mogen we dus zeggen: 1° dat de inquisitie in Vlaanderen en omstreken pas in de jaren 1549 en 1550 definitief op gang gekomen is; 2° dat de activiteit van Titelmans in het begin van de jaren vijftig niet essentieel was in de verscherpte kettervervolging; 3° dat door de opgang van menisme en calvinisme vanaf 1558 Titelmans zijn activiteiten tot een ongekende intensiteit opvoerde en 4° dat ondanks de grote tegenstand deze repressie is blijven aanhouden tot kort voor de beeldenstorm.

Ook in het optreden van Titelmans en zijn rechtbank is er een ontwikkeling waar te nemen. Aanvankelijk trad de inquisiteur voornamelijk op als geloofsonderzoeker in dienst van de lokale autoriteiten en gaf hij hen allerlei inlichtingen over verdachten, vergaderingen, enz... Toen zijn inquisitieapparaat echter op volle toeren draaide, dat wil zeggen vanaf 1555, ging hij veel onafhankelijker optreden. Vanaf dat moment voerde hij zelf arrestaties uit en deed hij hierbij nog slechts sporadisch een beroep op de dienaren van de plaatselijke overheid. Meestal probeerde hij zich te behelpen met de dienaren van de soeverein baljuw of de soldaten van de garnizoenen van Doornik, Rijsel, Ieper, enz... Zo bouwde hij zijn inquisitierechtbank uit tot een bijna autonoom werkend repressieapparaat, dat de plaatselijke autoriteiten alleen nodig had voor het uitvoeren van straffen. Het ontbrak hem nog slechts aan een gewapende lijfwacht om volledig onafhankelijk te kunnen optreden tegen nieuwgezinden. Deze dienaren heeft hij nooit gekregen, omdat men in Brussel wel inzag dat dan ongetwijfeld een genadeloze repressie zou volgen en dit kon het land alleen maar schade toebrengen.

d. Waar in Vlaanderen is de inquisitie voornamelijk actief geweest?

Om dit te onderzoeken hebben we gepoogd te berekenen hoeveel dagen Titelmans en zijn medewerkers in verschillende plaatsen in Vlaanderen werkzaam geweest zijn. We hebben dit gedaan aan de hand van de rekeningen die zij regelmatig bij de Raad van Vlaanderen moesten inleveren en het itinerarium dat wij hieruit gedistilleerd hebben. Het was echter niet altijd mogelijk het precieze aantal dagen dat zij in een bepaalde plaats verbleven te bepalen, omdat voor het kort na elkaar bezoeken van verschillende dorpen vaak slechts de datum van afreis en de datum van terugkomst opgegeven werden. Om dit probleem op te vangen hebben we gewoon het aantal dagen gedeeld door het aantal bezochte plaatsen en zo het gemiddelde berekend. Een lichte vertekening van de situatie is dus wel mogelijk, maar dit weegt nauwelijks op tegen de resultaten die deze berekening ons levert. Omdat de jaren zestig in de geschiedenis van de hervorming een speciale plaats innemen was het logisch dat we ook voor de activiteiten van de inquisitie een onderscheid zouden maken tussen deze periode en de jaren vijftig. Bovendien is het ook duidelijk dat de inquisitie in Vlaanderen vanaf ca 1559 veel intensiever is gaan werken en een groot deel van de kettervervolging voor haar rekening is gaan nemen. Op dit laatste komen we trouwens verderop nog terug. De verschillende dorpen en steden zijn onderverdeeld in vijf groepen (zie legende) en aldus op de kaart van Vlaanderen aangebracht. Op die manier kunnen we duidelijk vaststellen in welke streken de inquisitie voornamelijk actief is geweest en in welke mate.

Wat reeds onmiddellijk opvalt is dat de inquisitie in de grote steden zeer intensief gewerkt heeft. Steden als Gent, Ieper, Kortrijk, Rijsel, Oudenaarde, Doornik, Ronse en Brugge werden zowel in de jaren vijftig als zestig druk door de inquisiteurs bezocht. Dit lijkt logisch wanneer we bedenken dat juist in de grote steden de meeste kettters te vinden waren. Bovendien gebruikten de inquisiteurs deze steden als centra van waaruit zij de omgeving afreisden. Daarnaast waren zij veelal de residentieplaats van belangrijke instanties en personen waarmee zij in nauw contact stonden, zoals de Raad van Vlaanderen, een gouverneur of bisschop, enz... Tenslotte waren sommige steden daarbij nog eens de vaste woonplaats van één of meerdere van de inquisiteurs. Hieruit blijkt duidelijk dat de grote steden van essentieel belang waren in de werking van het inquisitieapparaat in Vlaanderen en aldus veelvuldig door Titelmans en zijn medewerkers bezocht werden. De vergelijking van beide periodes brengt nog een aantal interessante zaken aan het licht. Eerst en vooral is er de vaststelling dat de inquisiteurs in de jaren zestig heel wat minder aandacht aan de stad Doornik besteed hebben dan tevoren. De cijfers maken dit duidelijk: 1295 dagen in de periode 1547-1558 tegenover 172 in de periode 1559-1566. Dit lijkt eigenaardig wanneer men vaststelt dat juist in die periode de hervorming te Doornik een enorme vlucht genomen heeft. De repressie aldaar

!><£?.

NOORDZEE

<J5

4» £» 81

6S

o>

<D4

1°/

Si-/

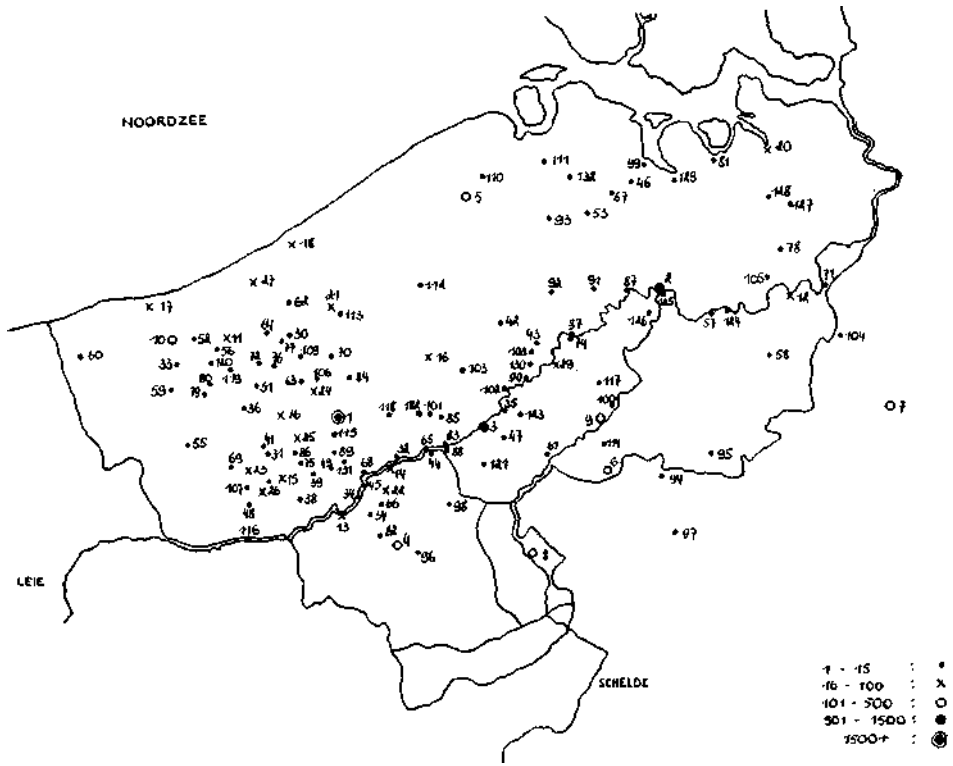
/SCHELDE

4 - 15"
1c. - 100
101 - 500
yoi - 1500
1500f

Verplaatsingen 1547-1558:

+51

1. Gent (1971)	21. Hondschoote (43)	40. St.-Amand (9)	63. Moeskroen (3)
2. Doornik (1295)	22. Belle (41)	41. Hulst (8)	64. Schorisse (3)
3. Ieper (1078)	23. Aalst (36)	42. Beselare (8)	65. Appelsterre (3)
4. Kortrijk (878)	24. Westouter (30)	43. Kamerijk (7)	66. Landegem (2)
5. Oudenaarde (481)	25. Langemark (30)	44. Roubaix (7)	67. Nevele (2)
6. Rijsel (359)	26. Douai (28)	45. Affligem (7)	68. Reningelst (2)
7. Brussel (273)	27. Waasten (27)	46. Oesselgem (7)	69. Berchem (2)
8. Ronse (234)	28. Antwerpen (26)	47. Steenvoorde (6)	70. Ligny (2)
9. Brugge (161)	29. Pittem (24)	48. Markegem (6)	71. Pamele (2)
10. Leuven (158)	30. Mechelen (24)	49. Wakken (6)	72. Herseaux (2)
11. Deinze (148)	31. Menen (22)	50. Waregem (6)	73. Ename (2)
12. Zottegem (116)	32. Steenwerck (20)	51. Elversele (6)	74. St.-Jansteen (2)
13. Dendermonde (76)	33. Luik (20)	52. Atrecht (5)	75. Berten (1)
14. Axel (61)	34. Lovendegem (19)	53. Orchies (5)	76. Kemmel (1)
15. Neigem (60)	35. Armentières (18)	54. Mesen (5)	77. Halewijn (1)
16. Wervik (59)	36. Quesnoy (15)	55. Hamme (5)	78. Escanaffles (1)
17. Komen (59)	37. Kassei (14)	56. Eke (4)	79. Perenchies (1)
18. Nieuwkerke (55)	38. Nupkerke (11)	57. Mons (4)	80. Dadizele (1)
19. Rupelmonde (49)	39. Geraardsbergen (10)	58. Lannoy (4)	81. Moorsele (1)
20. St.-Winoksbergen (45)		59. Biervliet (3)	82. Dentergem (1)
		60. Boeschepe (3)	83. Horebeke (1)
		61. Heester (3)	84. Petegem (1)
		62. Tourcoing (3)	85. Roncq (1)
			86. Eversam (1)

Verplaatsingen 1559-1566:

1. Ieper(2388)	17. Duinkerke (37)	38. Steenwerck (11)	59. Ekelsbeke (6)
2. Gent (1426)	18. Nieuwpoort (35)	39. Nieuwerkerke (11)	60. Bourbourg (5)
3. Kortrijk (953)	19. Leuven (32)	40. Antwerpen (11)	61. Avelgem (5)
4. Rijsel (407)	20. Hulst (26)	41. Boeschepe (11)	62. Lampernisse (5)
5. Brugge (264)	21. Diksmuide (25)	42. Tielt (11)	63. Woesten (5)
6. Ronse (239)	22. Quesnoy (24)	43. Dentergem (10)	64. Hoogstade (5)
7. Brussel (176)	23. Vleteren (23)	44. Halewijn (10)	65. Menen (5)
8. Doornik (172)	24. Elverdinge (19)	45. Deulémont (9)	66. Verlinghem (5)
9. Oudenaarde (128)	25. Reningelst (18)	46. Bassevelde (9)	67. Kaprijke (5)
10. St.-Winoksbergen (107)	26. Merris (17)	47. Zwevegem (8)	68. Waasten (4)
11. Hondshoote (83)	27. Veurne (16)	48. Nordberquin (8)	69. Caëstre (4)
12. Dendermonde (77)	28. Roeselare (16)	49. Mesen (8)	70. Merkem (4)
13. Armen tières (59)	29. Olsene (16)	50. Meteren (8)	71. St.-Amands (4)
14. Komen (51)	30. Lo (15)	51. Proven (8)	72. Eversam (4)
15. Belle (49)	31. Berten (15)	52. Waarhem (8)	73. Mechelen (4)
16. Poperinge (38)	32. Wervik (14)	53. Eeklo (7)	74. Petegem (4)
	33. Quaëdypre (13)	54. Perenchies (7)	75. Dranouter (3)
	34. Frelinghien (13)	55. Kassei (7)	76. Westvleteren (3)
	35. Harelbeke (12)	56. Killem (7)	77. Pollinkhove (3)
	36. Watou (12)	57. Wetteren (6)	78. Waasmunster (3)
	37. Deinze (12)	58. Aalst (6)	

79. Herzele (3)	93. Kleit (2)	107. Strasele (1)	121. Rollegem (1)
80. Bambeke (3)	94. Vloesberg (2)	108. Markegem (1)	122. Dadizele (1)
81. Axel (3)	95. Geraardsbergen	109. Reninge (1)	123. Deerlijk (1)
82. Lomme (3)	(2)	110. Damme (1)	124. Schellebeile(1)
83. Wevelgem (3)	96. Trechin (2)	111. Aardenburg (1)	125. Gentbrugge (1)
84. Langemark (3)	97. Ath (2)	112. Torhout (1)	126. Zwijnaarde (1)
85. Moorsele (2)	98. Roubaix (2)	113. Esen (1)	127. St.-Paulus-Waas
86. Lokre (2)	99. Boekhoute (2)	114. Nukerke (1)	(1)
87. Drongen (2)	100. Eine(1)	115. Voormezele (1)	128. Stekene (1)
88. Lauwe (2)	101. Ledegem (1)	116. Merville (1)	129. Sas van Gent
89. Wijtschate (2)	102. Ooigem (1)	117. Huise (1)	(1)
90. St.-Baafs-Vijve	103. Izegem (1)	118. Beselare (1)	130. Wakken (1)
(2)	104. Merchtem (1)	119. Oostkapelle(1)	131. Wulvergem (1)
91. Merendree (2)	105. Zele (1)	120. Rexpoede (1)	132. St.-Laureins (1)
92. Landegem (2)	106. Zuidschote (1)		

was echter in hoofdzaak het werk van de centrale overheid. Meermaals werden commissarissen aangesteld om de ketterse beweging krachtig te bestrijden. Titelmans heeft zich hierbij grotendeels afzijdig gehouden, waarschijnlijk omdat hij elders in zijn rechtsgebied reeds de handen vol had. Een tweede vaststelling in dit verband is de verschuiving van het zwaartepunt van de inquisitoriale activiteit van Gent naar leper aan het einde van de jaren vijftig. De verklaring hiervoor moet ongetwijfeld gezocht worden in de opkomst van het calvinisme in het Westkwartier in de loop van de jaren zestig.

Welke streken in Vlaanderen werden door Titelmans en zijn medewerkers nu precies het meest bezocht? Een eerste gebied dat zowel in de jaren vijftig als zestig scherp gecontroleerd werd was de Zuid-Vlaamse Leiestreek, dat wil zeggen de streek van Kortrijk, Wervik, Komen, Waasten (Warneton), enz... De verklaring hiervoor moet wellicht gezocht worden in de aanwezigheid aldaar van enkele sterke anabaptistische broederschappen³⁶. Een ander gebied in Vlaanderen waar de ketterij algemeen verspreid was, was het Westkwartier³⁷. Besteedde Titelmans in de jaren vijftig aan deze streek niet zoveel aandacht, dan werd het in de jaren zestig daarentegen zijn voornaamste aktieterrein. Uiteraard was dit het gevolg van de opkomst van het calvinisme aldaar. Bovendien eiste de verhitte situatie in dit gebied zijn voortdurende aandacht. Vanuit leper opereerden de inquisiteurs dan ook bijna permanent in deze streek en bezochten er regelmatig de verschillende lokaliteiten. Streken die zowel in de jaren vijftig als zestig regelmatig door Titelmans en zijn medewerkers bezocht werden, waren de omgeving van Deinze en die van Oudenaarde en Ronse. Opvallend is ook het toenemend belang van Zeeuws-Vlaanderen in de inquisitoriale activiteit in de jaren zestig. Streken die daarentegen slechts zelden door de inquisiteurs bezocht werden, waren de oost-

36. *Ibidem*, 469 vlg.

37. *Idem*, 'De aanloop tot de reformatie in Frans-Vlaanderen', *Jaarboek de Franse Nederlanden* (1977) 120-135.

kust en de omgeving van Brugge, het gebied ten zuiden van de Schelde, het Land van Waas, de streek ten zuiden van Rijsel en de omgeving van Doornik. Wellicht mag men besluiten dat in deze streken de reformatie minder sterk stond dan elders. Toch kan men niet ontkennen dat ook andere factoren hierbij een rol gespeeld hebben. Voor het Doornikse geldt ongetwijfeld dezelfde verklaring als voor de stad zelf en voor Brugge en omgeving kan men gerust stellen dat de tegenstand die de inquisiteurs aldaar van de plaatselijke autoriteiten hebben ondervonden hun aanwezigheid zeker niet bevorderd heeft, integendeel.

Wanneer we beide kaarten even globaal bekijken, dan komen hieruit toch wel enkele interessante gegevens naar voren. Met de nodige reserve die bij dergelijke beweringen steeds gemaakt moet worden, kan men stellen dat Titelmans en zijn medewerkers in de jaren vijftig overal zijn opgetreden waar zich problemen voordeden, dat wil zeggen in de steden, in de Zuid-Vlaamse Leiestreek, in de streek van Oudenaarde en Ronse en in het Westkwartier. In de jaren zestig kende het calvinisme in het Westkwartier echter zo'n enorme opgang dat Titelmans zich genoodzaakt zag van dit gebied zijn voornaamste aktieterrein te maken. Hij bezocht de Zuid-Vlaamse Leiestreek nog wel, maar minder intensief dan vroeger. In kleinere steden als Aalst, Zottegem en Deinze kwam hij nauwelijks meer. Te Doornik liet hij de kettervervolgving bijna volledig over aan de centrale overheid, leper werd het centrum van zijn inquisitoriale aktiviteit. Kortom, in de jaren zestig werd het Westkwartier het zwaartepunt van zijn werkzaamheden. Andere gebieden zoals Zeeuws-Vlaanderen en de streek tussen Kortrijk en Deinze kwamen ook nog wel aan bod, maar het bleef meestal bij vluchtige bezoeken.

e. Resultaten

Wanneer men het heeft over de aktiviteiten van Titelmans, dan rijst uiteraard direct de vraag naar de resultaten ervan. In welke mate is de inquisiteur er in geslaagd om de ketterij in Vlaanderen terug te dringen? Om hierop een degelijk antwoord te kunnen geven, moeten we in de eerste plaats een precies beeld hebben van de verspreiding van het protestantisme in Vlaanderen. De meest nauwkeurige beschrijving hiervan vinden we bij Decavele. Toch is ook hij er niet in geslaagd om de precieze sterkte van het protestantisme in Vlaanderen te schetsen; dit is uiteraard niet meer mogelijk. Bepalen in hoeverre Titelmans de ketterij heeft kunnen indijken is dan ook zeer moeilijk, te meer daar hij hierover in zijn brieven erg karig is met gegevens. We moeten ons dan ook beperken tot een gefundeerde hypothese. Eerst en vooral moet gesteld worden dat het onmogelijk is door repressie alleen een diep gewortelde geestelijke beweging in de kiem te smoren en zeker niet met een zo beperkte inquisitierechtbank. Titelmans is er niet in geslaagd de ketterse beweging in Vlaanderen een halt toe te roepen. Dit wordt wel bewezen door de enorme uitbreiding van het calvinisme in onze streken in de loop

van de jaren zestig, de daarmee gepaard gaande manifestaties (bijvoorbeeld de gevangenisbraak te Mesen in 1561, de preek te Boeschepe in 1562,...) en het feit dat de beeldenstorm juist in Vlaanderen uitgebroken is. Toch mag men evenmin stellen dat zijn activiteiten niet het minste effect hebben gehad. De inquisitie en de kettervervolging in 't algemeen hebben de beweging ongetwijfeld afgeremd en op bepaalde plaatsen zelfs volledig uitgeschakeld. We mogen zelfs stellen, dat de zware repressie na de troebelen te Belle in 1561 en de preek te Boeschepe in 1562 de beeldenstorm enkele jaren heeft uitgesteld.

Zijn grootste successen heeft Titelmans gekend in zijn strijd tegen het anabaptisme. Zo wist hij in de jaren 1557 en 1558 de mennistische gemeenschap van Gent bijna volledig te liquideren en kon hij door zijn voortdurende waakzaamheid beletten dat deze in de jaren zestig opnieuw de kop opstak. Ook de gemeenschappen van Ieper en Poperinge werden door hem uitgeschakeld³⁸. Zelfs tot in de kleinere centra, zoals Nieuwkerke, Waasten, Komen en Zwevegem, slaagde hij er in de anabaptistische broederschappen te elimineren of hun bestaan zeer ernstig te bedreigen. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in de aard van het anabaptisme zelf. Ten eerste is het anabaptisme in Vlaanderen steeds een beperkte beweging gebleven. Men werd niet zomaar in een mennistische gemeenschap opgenomen. Eerst moest men een jarenlange proefperiode doormaken en men werd pas gedoopt toen vast stond dat men werkelijk het ware geloof was toegedaan. Het mennisme is nooit een massabeweging geweest en kon dan ook met de beperkte middelen waarover Titelmans beschikte in de hand gehouden worden. Ook onderscheidden de anabaptisten zich in hun levenshouding fundamenteel van de rest van de bevolking. Zo mochten zij bijvoorbeeld geen eed zweren. Ze waren dus relatief goed herkenbaar en vormden op die manier een gemakkelijke prooi voor de inquisiteur. Bovendien leefden zij meestal in groepen. En zo waren enkele goed uitgevoerde acties voldoende om een hele gemeenschap op te doeken.

De rest van de reformatorische beweging kon door Titelmans slechts gedurende de jaren vijftig worden teruggedrongen. Toen de hervorming aan het einde van dit decennium echter in het zog van het calvinisme geraakte en uitgroeide tot een massabeweging, kon ze door hem niet meer in de hand gehouden worden. De verschillende verzoeken aan de overheid om meer assistentie zijn hiervan het duidelijke bewijs. Zijn optreden spoorde de nieuwgezinden wel tot voortdurende waakzaamheid aan, maar Titelmans kon niet beletten dat er volop ketterse vergaderingen werden gehouden, dat er doopplechtigheden en huwelijken werden ge-

38. L.P. Gachard, *Précis de la correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1558-1577)* (Brussel, 1848-1879) II, 484-485. V. Gaillard, *Archives du Conseil de Flandre* (Gent, 1856) 230-232. E. de Coussemaker, *Troubles religieux du XVI-ième siècle dans la Flandre Maritime, 1560-1570* (Brugge, 1876) I, 86-88.

organiseerd, kortom dat het calvinisme zich over gans Vlaanderen verspreidde en een eigen leven ging leiden. Vooral in de grote steden hadden de nieuwgezinden bijna vrij spel. Het was in normale omstandigheden reeds moeilijk voor de inquisiteur om in deze grote bevolkingsconcentraties de ketters op te sporen en te arresteren. Daar kwam echter nog eens bij dat deze steden helemaal niet opgetogen waren over zijn manier van optreden. Ze deden dan ook alles om hem het leven zuur te maken. Ook op het platteland ontsnapte de ketterij aan zijn controle. Het meeste succes had de inquisiteur nog in de kleinere centra, omdat daar de mogelijkheden voor de nieuwgezinden om onopvallend hun geloof te belijden beperkt waren en er ook geen stadsbestuur was om hen te beschermen.

f. Aandeel van de inquisitierechtbank in de kettervervolging in Vlaanderen

In dit kader is het ook van belang na te gaan hoe groot het aandeel was van Titelmans' inquisitierechtbank in de totale vervolging. Daartoe hebben we het totale aantal terechtstellingen in Vlaanderen vergeleken met het aantal executies waarbij de inquisiteur rechtstreeks (overleveren aan de wereldlijke overheid) of onrechtstreeks (als geloofsonderzoeker) betrokken was. J. Decavele verstreekte in zijn werk over de reformatie in Vlaanderen uitvoerige gegevens omtrent het jaarlijks aantal terechtstellingen in het graafschap³⁹. Het rechtsgebied van de inquisiteur was echter groter dan het werkkerrein van Decavele en bevatte ook de steden en kasselrijen Doornik en het Doornikse, Rijsel, Douai en Orchies. Om tot een logische vergelijking te komen, dienden dan ook alle aldaar voltrokken executies uit de cijfers te worden verwijderd. De bekomen tabel bestaat uit vijf verschillende cijferreeksen. In de eerste kolom (VL) vinden we het aantal jaarlijks uitgevoerde executies, zoals ze door Decavele opgegeven werden. Deze cijfers mogen als zeer betrouwbaar bestempeld worden, wegens het grote aantal bronnen dat door de auteur werd nagekeken. Hiaten blijven net als bij de overige gegevens natuurlijk steeds mogelijk. In de tweede kolom (TR) plaatsten we het totaal aan executies waarbij Titelmans betrokken was. Deze cijfers slaan dus op zijn gehele rechtsgebied. De vierde cijferreeks (T VL) vertelt ons dan hoeveel terechtstellingen er via Titelmans' tussenkomst in Vlaanderen alleen werden voltrokken. Omwille van de volledigheid en omdat de anabaptisten in de kettervervolging steeds een speciale plaats hebben ingenomen, hebben we in deze tabel ook het aantal via Titelmans terechtgestelde anabaptisten opgenomen. In de derde kolom (AR) vinden we de cijfers voor zijn gehele rechtsgebied en in de vijfde (A VL) voor Vlaanderen alleen. Het spreekt vanzelf dat de eerste en de vierde cijferreeks voor ons de belangrijkste zijn. Om de vergelijking tussen deze beide reeksen overzichtelijker te maken, hebben we deze dan ook in een grafiek opgenomen. De gearceerde

39. Decavele, *Dageraad*, II, 57-58.

DE INQUISITIETRECHTBANK VAN PIETER TITELMANS

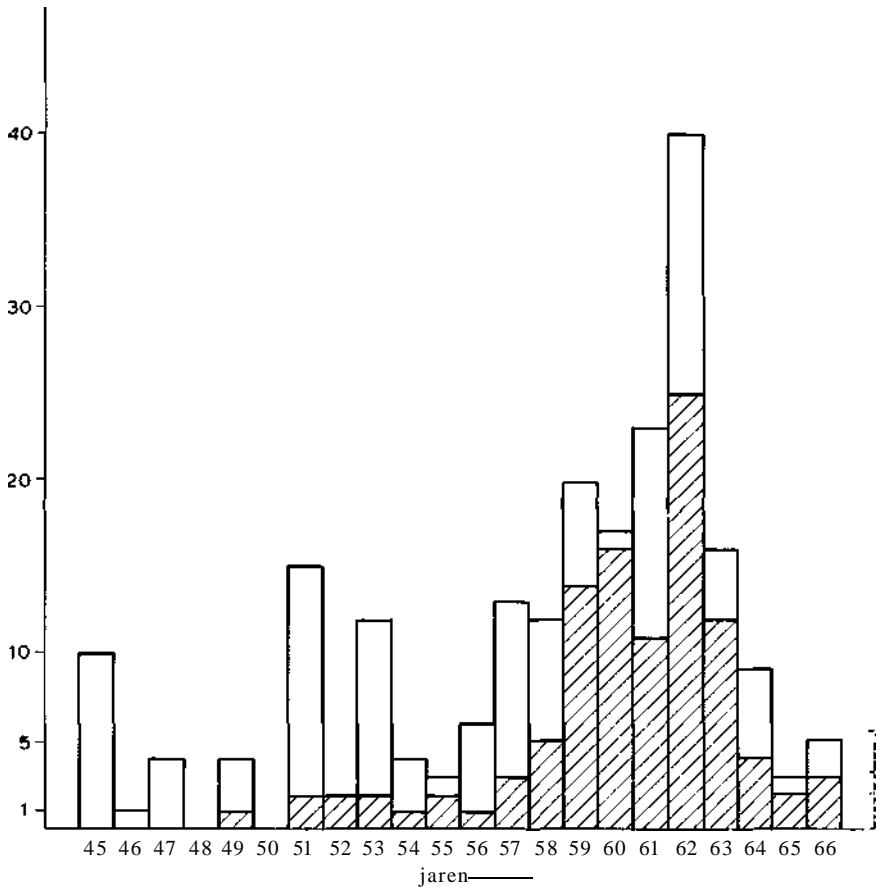
Terechtstellingen

JAREN	VL.	TR.	AR.	TVL.	A. VL.
1545	10	0	0	0	0
1546	1	0	0	0	0
1547	4	0	0	0	0
1548	0	0	0	0	0
1549	4	1	0	1	0
1550	0	0	0	0	0
1551	15	2	1	2	1
1552	2	3	1	2	1
1553	12	2	1	2	1
1554	4	1	0	1	0
1555	3	2	0	2	0
1556	6	1	1	1	1
1557	13	3	1	3	1
1558	12	5	5	5	5
1559	20	16	16	14	14
1560	17	16	11	16	11
1561	23	12	7	11	7
1562	40	25	19	25	19
1563	16	23	14	12	3
1564	9	9	5	4	2
1565	3	3	2	2	1
1566	5	3	1	3	1
Totaal	219	127	85	106	68

blokken tonen ons hoeveel van het totale aantal executies in Vlaanderen er via Titelmans werden voltrokken.

Een nauwkeurige blik op de tabel en de grafiek leert ons dat de inquisitie in de jaren vijftig nog niet overwegend was in het geheel van de kettervervolging. Velen hebben de opflakking van de vervolging in het begin van de jaren vijftig toegeschreven aan de inquisitie, die rond die periode pas goed met haar werk begonnen was. Uit deze cijfers blijkt zeer duidelijk, dat het strenge optreden tegenover nieuwgezinden in die periode grotendeels op de rekening van de wereldlijke overheid mag worden geschreven. In een topjaar als 1551 kwamen er van de vijftien terechtgestelden immers slechts twee door toedoen van Titelmans aan hun einde; in 1553 waren er dat twee van de twaalf geëxecuteerden. Pas vanaf 1559 begon het aandeel van de inquisitie in het geheel van de ketterbestrijding aanzienlijk te worden. We kunnen dan ook gerust stellen dat in de jaren zestig de inquisitie in Vlaanderen was uitgegroeid tot de belangrijkste instantie in de kettervervolging. Hetzelfde kan zeker niet gezegd worden voor de overige delen van zijn rechtsge-

Terechstellingen in Vlaanderen via de inquisitie voltrokken

bied. Voor Doornik weten we slechts van drie van de eenenveertig terechtgestelden (steeds van 1545 tot 1566) met zekerheid dat dit gebeurde door toedoen van de inquisiteur⁴⁰. Ongetwijfeld moeten er in werkelijkheid meer geweest zijn, maar dit doet niets af aan de vaststelling dat de inquisitie - en dan voornamelijk in de jaren zestig - er ondergeschikt geweest is in de bestrijding van de ketterij. Te Rijsel kwamen veertien nieuwgezinden via Titelmans aan hun einde. Ook te Armentieres waren er twee executies door toedoen van de inquisitie en tenslotte werden er ook te Antwerpen nog twee anabaptisten via Titelmans terechtgesteld.

40. G. Moreau, *Histoire du protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des Pays Bas* (Parijs, 1962) 382-383.

VERHOUDING VAN DE INQUISITIE TOT DE VERSCHILLENDE OVERHEIDSINSTANTIES⁴¹:

Het was duidelijk de bedoeling van keizer Karel om de reformatiorische beweging te breken door de oprichting van een repressieapparaat, waarin inquisiteurs en wereldlijke overheid elkaar zouden aanvullen. Het is dus van belang na te gaan in welke mate deze samenwerking in Vlaanderen werd gerealiseerd.

a. De centrale overheid

Een eerste vaststelling in dit verband is het feit dat de inquisiteur zijn aanstelling dankte aan de vorst en dus voor alles afhankelijk was van de centrale regering te Brussel. Niemand begreep dit beter dan Titelmans zelf. Hij reisde dan ook regelmatig naar Brussel om aldaar de stand van zaken met de overheid te bespreken. Dit blijkt duidelijk uit de hierna volgende tabel⁴². Hierin kunnen we aflezen hoe frequent Titelmans in de loop der jaren met de regering overleg gepleegd heeft.

Overleg met de centrale overheid

jaren	aantal	jaren	aantal
1545	0	1556	7
1546	0	1557	4
1547	0	1558	3
1548	2	1559	2
1549	1	1560	5
1550	3	1561	2
1551	1	1562	1
1552	2	1563	7
1553	3	1564	1
1554	4	1565	9
1555	3	1566	1

De nullen in de aanvangsjaren zijn te verklaren door het feit dat de inquisiteur zijn functie toen nog niet uitoefende. Verder kunnen we duidelijk vaststellen dat vanaf 1548 Titelmans twee tot drie maal per jaar met de overheid overlegd heeft. De uitschieters zijn wellicht aan tijdsomstandigheden te wijten. Zo kan de negen voor 1565 verklaard worden door de rekwesten die Rijsel en Brugge tegen de inquisiteur hadden ingediend waardoor hij veelvuldig naar Brussel werd geroepen. Er moet in dit verband trouwens ook worden opgemerkt dat deze cijfers zeker niet alles zeggen. Zo blijkt uit dit cijfermateriaal onder meer niet hoeveel tijd Ti-

41. Voor een meer gedetailleerde uiteenzetting verwijzen we naar: Van deWiele, 'Bijdrage', II, 157 vlg.

42. Voor het opstellen van deze tabel werd eens te meer een beroep gedaan op de rekeningen van Titelmans en zijn medewerkers (Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nrs. 457-465 (mappen)).

telmans aan dit overleg besteed heeft. In 1564 bijvoorbeeld was de inquisiteur slechts één maal te Brussel, maar hij bleef er vierentwintig dagen. In andere jaren pleegde hij meerdere keren overleg, maar dan telkens slechts gedurende enkele dagen. Wegens de gebrekkigheid van de dateringen in de rekeningen was het echter niet mogelijk voor elk jaar het juiste aantal dagen te berekenen.

Een constante in de verhouding tussen de centrale overheid en de inquisiteur, was diens voortdurende vraag om meer assistentie. In de loop van januari 1554 waren er in verband hiermee reeds moeilijkheden gerezen. Titelmans en Pollet trokken toen naar Brussel om samen met Viglius de regentes op de hoogte te stellen van de penibele toestand. Daar het met de beschikbare assistentie onmogelijk was het nieuwe geloof terug te dringen, boden de inquisiteurs hun ontslag aan. Zij werden echter bevolen hun taak voort te zetten⁴³. In de loop der jaren won de reformatie nog meer veld en in het begin van de jaren zestig was de situatie voor Titelmans hopeloos. Op 27 oktober 1561 stuurde hij een brief naar de landvoogdes, waarin hij haar dringend verzocht hem vaste dienaren ter beschikking te stellen⁴⁴. Deze werden hem echter geweigerd⁴⁵. Men wenste blijkbaar te vermijden, dat Titelmans op die manier de leiding zou krijgen van een autonoom repressieapparaat en zo de kettervervolging volledig zou gaan beheersen. Vrij onverwacht kreeg hij echter de steun van de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen en de speciale commissarissen voor het Westkwartier. Zij waren zich namelijk — veel meer dan de regering in Brussel — bewust van de ernst van de situatie en de afmetingen die de reformatorische beweging in Vlaanderen had aangenomen. In een brief van 13 november 1561 drongen zij bij de landvoogdes aan op de aanstelling van zes dienaren in dienst van de inquisiteur en de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen⁴⁶. Om de druk op de regentes nog wat te vergroten, bood de inquisiteur bijna tegelijkertijd zijn ontslag aan⁴⁷. De landvoogdes stond voor een dilemma: ofwel zij stelde dienaren ter beschikking van de inquisiteur zodat deze autonoom een ongemeen harde repressie kon gaan voeren, ofwel zij gaf hem geen aanvullende assistentie en dan nam hij ontslag, maar in dat geval bleef er van de kettervervolging in Vlaanderen niet veel meer over. Bovendien kon de inquisiteur in deze kwestie rekenen op de uitdrukkelijke steun van de Raad van Vlaanderen⁴⁸. De regering loste dit probleem echter handig op. De inquisiteur kreeg zijn dienaren niet, maar de regering weigerde zijn ontslag te

43. *Ibidem* nr. 459 (mappen, rekening Pollet, 3 januari-15 februari 1554).

44. Gaillard, *Archives*, 223-225.

45. *Ibidem*, 225-226.

46. *Ibidem*, 227-229. De Coussemaker, *Troubles*, IV, 55-57.

47. Gachard, *Précis de la correspondance*, II, 484-485. Gaillard, *Archives*, 230-232. De Coussemaker, *Troubles*, I, 86-88. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 280, f° 284r°-284v°.

48. Gaillard, *Archives*, 232-234.

aanvaardden⁴⁹. Men wist immers met zekerheid dat Titelmans het geloof nooit vrijwillig aan zijn lot zou overlaten. Ondanks dit teleurstellend resultaat, bleven de Raad van Vlaanderen en Titelmans op harde maatregelen aandringen. Op 3 december stelde de raad een memorandum op, dat door enkele afgevaardigden persoonlijk zou worden overhandigd aan de landvoogdes. Titelmans had zich bereid verklaard hen te vergezellen. Op 5 december gingen zij samen naar Brussel 'om daer vertooch te doene van de staet van de lande ende assistentie'⁵⁰. Zij stelden er de oprichting van een algemene inquisitierraad voor, die zou moeten bestaan uit raadsleden afkomstig uit de verschillende bestaande raden. Deze inquisitierraad zou moeten worden voorzien van de nodige gerechtsdienaren en geleid worden door Egmont of zijn luitenant. De raad zou vooral moeten waken over de naleving van de plakkaten en was dus vooral bedoeld als controleorgaan op de lagere rechtbanken⁵¹. De provinciale raad en de inquisiteur vroegen dus niet meer of niet minder dan de invoering in Vlaanderen van de inquisitie naar Spaans model. Het is best mogelijk dat de geruchten over de invoering van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden hierop terug te voeren zijn. De inwilliging van dit verzoek door de overheid zou de druk van de inquisitie op de bevolking onnoemelijk vergroot hebben, daar alle ruimte voor een milde interpretatie van de plakkaten en een matiging van de kettervervolging voortaan verdwenen zou zijn. De overheid vreesde terecht moeilijkheden bij de instelling van zo'n inquisitierraad en verwierp het voorstel⁵². Hiermee was het verzoek van Titelmans om meer assistentie meteen voorlopig van de baan. De ketterij breidde zich in de daaropvolgende jaren echter nog meer uit en in 1564 poogde de inquisiteur opnieuw meer steun te vinden voor een betere bestrijding ervan⁵³. Ook nu werd zijn verzoek afgewezen. Het was meer dan duidelijk dat Titelmans op geen bijkomende hulp moest rekenen, integendeel. Alleen bij de vorst hoopte hij nog steun te vinden voor zijn plan. In een brief van 5 september 1564 aan Filips II schetste Titelmans dan ook een beeld van de beroerde situatie en vroeg hem de nodige maatregelen te treffen⁵⁴. De vorst verwees de inquisiteur echter naar de regentes en daarmee was zijn laatste hoop op meer steun verdwenen.

Titelmans is er dus nooit in geslaagd de nodige middelen te verwerven die hij noodzakelijk achtte voor een efficiënte ketterbestrijding. De overheid vreesde na-

49. Gachard, *Précis de la correspondance*, II, 486-487. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 280, f° 322r°-323r°-minuut.

50. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 461 (mappen), rekening Titelmans, 5-13 december 1561.

51. Gaillard, *Archives*, 244-250.

52. *Ibidem*, 250-251.

53. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 281, f° 330r° - 330v° - brief van Titelmans aan de landvoogdes van 25 juni 1564.

54. *Ibidem*, f° 354r° - 354v° - minuut.

meijk terecht dat de verdere uitbouw van het inquisitieapparaat in Vlaanderen zou resulteren in een ongemeen harde vervolging. Dit betekende echter niet dat de inquisiteur door de regering aan zijn lot werd overgelaten. Velen waren er in die periode immers nog van overtuigd dat een efficiënte werking van de inquisitie in Vlaanderen onontbeerlijk was. Sleutelfiguren als Granvelle en Viglius waren echter de mening toegedaan dat het ongemeen harde optreden van personen als Titelmans één van de hoofdoorzaken was van de moeilijkheden waarin het land verkeerde⁵⁵. In die omstandigheden diende de inquisiteur dan ook op geen bijkomende hulp te rekenen. Bovendien primeerden te Brussel de staatsbelangen boven de religieuze en was het voor iedereen duidelijk dat een genadeloze repressie het land economisch zou ruïneren. Kreeg hij in 1561 al geen bijkomende steun van overtuigde koningsgezinden als Granvelle en Viglius, dan lijkt het logisch dat ook in oktober 1564, dat wil zeggen toen de hoge adel de macht in handen had, zijn verzoek werd afgewezen. Zij streefden immers naar verzoening en tolerantie en in die optiek was de inquisitie veel eerder een obstakel dan een hulpmiddel. In de daaropvolgende jaren hebben zij dan ook alles in het werk gesteld om het inquisitieapparaat in Vlaanderen te elimineren.

b. De Raad van Vlaanderen

Op provinciaal niveau diende de inquisiteur voornamelijk nauw samen te werken met de Raad van Vlaanderen. In de ordonnanties van 1546 en 1550 was zelfs bepaald dat de raad één van haar leden moest afvaardigen om de inquisiteur bij te staan bij het onderzoek, tijdens de procedure en bij het vonnissen van ketters. In de praktijk kwam hier maar weinig van terecht. Wel pleegde de inquisiteur regelmatig overleg met de Raad van Vlaanderen over allerlei zaken. Dit wordt wel beezen door het overzicht van het aantal keren dat de inquisiteur of één van zijn medewerkers in de loop van al die jaren de provinciale raad kwam raadplegen.

55. C. Weiss, *Papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle (1516-1565), d'après les manuscrits de la bibliothèque de Besançon* (Parijs, 1841-1852) VIM, 459-465 - brief van Granvelle aan Viglius van 28 oktober 1564. Pouillet en Piot, *Correspondance*, 1, 259 - brief van Morillon aan Granvelle van 19 mei 1566.

Deze tabel werd opnieuw gedistilleerd uit de rekeningen van Titelmans en zijn assistenten:

Overleg met de Raad van Vlaanderen

jaren	aantal	jaren	aantal
1545	0	1556	1
1546	0	1557	1
1547	0	1558	2
1548	0	1559	1
1549	1	1560	3
1550	2	1561	5
1551	4	1562	5
1552	1	1563	4
1553	0	1564	3
1554	2	1565	5
1555	4	1566	2

De nullen in de beginjaren zijn opnieuw te verklaren door het gebrek aan bronnen voor die periode en het feit dat Titelmans toen bijna nog niet actief was. Uit deze tabel komen twee conclusies naar voren: 1° dat zoals gezegd de inquisiteur de Raad van Vlaanderen steeds is blijven raadplegen en 2° dat deze samspraak, waarschijnlijk onder druk van de kritieke situatie, in de jaren zestig vrij intensief is geweest.

Zoals gezegd kwam er in de praktijk maar weinig terecht van het afvaardigen van een raadsheer om de inquisiteur behulpzaam te zijn. Na 1555 gebeurde dit zelfs helemaal niet meer. Titelmans had trouwens niets liever, want hij beschouwde deze vorm van assistentie ongetwijfeld als een verkapte vorm van controle. Toch bleven de banden tussen beide partijen vrij intensief. Titelmans was immers voor de uitbetaling van zijn loon en onkosten aangewezen op de ontvanger van de exploten van de provinciale raad. Voor het innen van de door hem uitgesproken geldboetes en het dagvaarden van verdachten, diende hij een beroep te doen op de deurwaarders van de Raad van Vlaanderen. De inquisiteur fungeerde ook regelmatig als geloofsonderzoeker in dienst van de Raad van Vlaanderen, maar voor de rest bemoeide hij zich geenszins met zijn zaken. Hij beschouwde zichzelf als een kerkelijk gezagsdrager en probeerde los te komen van de wereldlijke instanties, dus ook van de Raad van Vlaanderen. Op die manier verraadde hij de bedoelingen die Karel V bij het uitvaardigen van de instructies voor de inquisiteurs had gehad. Titelmans was niet meer een geloofsonderzoeker en informant in dienst van dé wereldlijke overheid, maar wel een autonoom rechter, die hier en daar nog bepaalde banden had met de overheidsinstanties. Dit werd in 1555 offi-

cieel door de overheid erkend, toen men het niet meer nodig achtte dat de inquisiteur de overtredingen van de plakكاتen aan de Raad van Vlaanderen meldde⁵⁶. Titelmans heeft deze prerogatieven angstvallig tegen mogelijke beperkingen verdedigd. Af en toe ontstonden er dan ook kleine incidenten omtrent gevallen van ketterij waarbij de inquisiteur en de Raad van Vlaanderen eikaars bevoegdheid over de zaak betwistten. Over 't algemeen was de samenwerking tussen beide partijen voorbeeldig.

c. De Vlaamse steden

Zijn contacten met de plaatselijke autoriteiten verliepen heel wat minder vlot. Hun rol in het inquisitiesysteem beperkte zich immers tot het arresteren en opsluiten van de door de inquisiteur aangeduide personen en het uitvoeren van de doodstraf op de aan hen overgeleverde kettters (ordonnantie van 28 februari 1546). De grote steden in Vlaanderen hebben zich nooit bij deze situatie willen neerleggen. Bovendien schrok Titelmans er niet voor terug regelmatig hun privileges te overtreden. Dit deed bij de stedelijke magistraten een grondige afkeer voor de inquisitie ontstaan die in de jaren zestig uitgroeide tot een regelrechte strijd voor de afschaffing ervan. Aanvankelijk beperkte het verzet zich tot het nauwgezet doen naleven van de wettelijke bepalingen. Om hulp te kunnen verkrijgen van de plaatselijke instanties, dienden de inquisiteurs steeds in het bezit te zijn van een kopie van de ordonnantie waarin hun bevoegdheden waren omschreven⁵⁷. Obstinate kettters, die door Titelmans aan de magistraten waren overgedragen, werden nog meermaals ondervraagd door andere geestelijken, die door de steden werden aangesteld. Naarmate de jaren voorbijgingen werd ook het verzet van de steden tegen de inquisitie sterker. Privileges werden door de magistraten ingeroepen om hun poorters te beschermen. Overgeleverde kettters werden maandenlang door de stedelijke autoriteiten in hechtenis gehouden alvorens te worden terechtgesteld. Titelmans reageerde hevig op dergelijke provocaties en slaagde er steeds in de steden tot capitulatie te dwingen. Tijdens de speciale vergadering van de Kortrijkse schepenen op 19 mei 1553 hekelde hij zeer scherp hun lakse houding in de kettervervolgung. De eerstvolgende dagen werden dan ook heel wat verdachten gearresteerd⁵⁸. De Aalsterse schepenen meenden dat zij het recht hadden zelf over hun poorters te kunnen oordelen en wendden zich tot de Raad van Vlaanderen. In oktober 1553 overlegden de inquisiteurs en de provinci-

56. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 1177, f° 194r°-201v° - 28 november 1555.

57. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 457 bis (mappen), algemene kostenrekening Titelmans, september 1550: 'Item voor twee copien van de placcaten ende opene Iren bij de K.Mt. gheexpedieert ter assistentie van der inquisitie in perchemijne, ene voor den assesseur ende eene voor den notaris als hij moet alleene reysen...'

58. T. Sevens, *Handvesten rakende de wederdopers en de calvinisten der XVIde eeuw in de voormalige kastelnij van Kortrijk* (Kortrijk, 1925) 10-11. Decavele, *Dageraad*, I, 471-472.

ale raad over dit probleem en kwamen tot het besluit dat de inquisitoriale macht in zaken van ketterij primeerde boven die van de plaatselijke overheid, ook als het poorters betrof⁵⁹. Opnieuw trok Titelmans aan het langste eind. In 1560 werd Titelmans te Gent systematisch geboycot. Men stelde de executie van door hem als obstinaat overgeleverde kettters eindeloos uit, zodat zij er soms in slaagden te ontsnappen. Tot tweemaal toe richtte de inquisiteur zich tot de landvoogdes om hiertegen te protesteren⁶⁰. De Gentse magistraat werd zeer streng berispt⁶¹ en enkele overgeleverde kettters werden terechtgesteld. Nog in hetzelfde jaar betwistte diezelfde magistraat de inquisiteur het recht om haar poorters te arresteren zonder de assistentie van twee schepenen. Hierop stuurde Titelmans hen een memorandum waarin hij waterdicht uiteenzette waarom dit ongegrond was⁶². De Gentse overheid kon maar weinig tegen deze argumentatie inbrengen en moest dan ook haar eis laten varen. Dit betekende echter niet dat zij definitief bakzeil gehaald had. Zij bleef de inquisiteur moeilijkheden bezorgen, maar steeds had Titelmans het laatste woord.

In 1562 keerde echter het tij. Toen slaagde de Antwerpse magistraat er namelijk in de regering ertoe te bewegen Titelmans te bevelen zijn procedure tegen Nicolaas du Vivier en zijn vrouw - beiden Antwerpse poorters - op te schorten. Deze beslissing betekende een zware nederlaag voor de inquisiteur. Wat was er gebeurd? Het was allemaal begonnen in 1553 te Doornik. Op 26 april werd Antoinette de Béhault, echtgenote van de lakenkoopman Nicolaas du Vivier, gedagvaard om aldaar voor de inquisiteur te verschijnen. Na enige moeilijkheden werd zij de volgende dag door de inquisiteur ondervraagd. Alhoewel zij sterk verdacht was van ketterij, antwoordde zij volgens de katholieke leer. Zij werd dan ook 's avonds vrijgelaten op voorwaarde dat zij elke keer wanneer zij door hen zou worden gedagvaard voor de inquisiteur of de officiaal van Doornik zou verschijnen en dit op straf van een boete van 400 fl. Hier zit nu precies één van de knelpunten van het conflict. Titelmans beweerde later en dit staat ook in het 'vonnis' van 27 april 1553, dat beide echtgenoten deze belofte hadden afgelegd⁶³. Du Vivier ontkende echter ten stelligste dat ook hij een dergelijke verbinding had aangegaan. Vier jaren gingen voorbij zonder dat er verder gevolg gegeven werd aan deze zaak. In juli 1557 verhuisde het echtpaar definitief van Doornik naar Antwerpen, naar zij later mededeelden louter om handelsredenen. Het is echter ook goed mo-

59. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 459 (mappen), rekening Pollet, oktober 1553.

60. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 280, f° 50r°-51r° - brief van 7 april 1560 (minuut). *Ibidem*, f° 110r° - 11lv° - brief van 15 juni 1560 (minuut).

61. *Ibidem*, brief van 15 juni 1560 (minuut). Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, Secrete Camere nr. 7615, f° 121 v° - 19 juni 1560.

62. Gaillard, *Archives*, 195-198.

63. P. Génard, *Antwerpsch Archievenblad*, 1ste reeks, IX (Antwerpen) 19-20 en 22-23.

gelijk dat zij uit Doornik wegtrokken uit schrik voor verdere vervolging of omdat zij in Antwerpen meer kans zagen om hun geloof openlijk te belijden⁶⁴. Wat er ook van zij, Du Vivier en zijn echtgenote vertrokken niet in het geheim, maar volgden de normale procedure en betaalden op 17 juli 1557 het issurecht aan de Doornikse overheid⁶⁵. Op 20 juni 1559 kreeg Du Vivier het poorterschap van Antwerpen⁶⁶, nadat hij eerst te Doornik van zijn voormalige parochiepastoor, Johannes Laloux, een attest van voorbeeldig katholiek gedrag verkregen had (9 juni 1559)⁶⁷. Enige tijd tevoren echter - op 24 mei 1559 - had Titelmans tijdens een bezoek aan Antwerpen jontdekt dat het echtpaar sinds enige tijd aldaar in de Pelgrimstraat woonachtig was. Enkele dagen daarna - op 27 mei 1559 - werden zij dan ook prompt gedagvaard om op 11 augustus 1559 voor hem in het geestelijk hof te Doornik te verschijnen⁶⁸. Het lijkt er dus sterk op dat Du Vivier bewust bescherming gezocht heeft in het poorterschap van de stad Antwerpen. Enkele dagen na het verkrijgen ervan deed hij namelijk reeds een beroep op de Antwerpse magistraat om de dagvaarding te laten annuleren. Toen Titelmans weigerde hierop in te gaan ontstond er een eindeloze juridische touwtrekkerij tussen de Antwerpse magistraat, de inquisiteur en de Raad van Brabant die zoals gezegd in 1562 uitdraaide op de opschorting van de zaak. Dit resultaat betekende een zware nederlaag voor de inquisiteur. Het ging hier immers om veel meer dan een gewoon geval van ketterij. De inquisiteur vreesde terecht dat indien de Antwerpse magistraat het pleit zou winnen, Antwerpen voorgoed het schuiloord bij uitstek voor de Vlaamse ketteren zou worden. Dit is ook gebeurd⁶⁹. Bovendien was uit het conflict met Antwerpen gebleken dat de inquisiteur niet steeds kon rekenen op de onvoorwaardelijke steun van de centrale overheid. Dit betekende een belangrijke stimulans voor de Vlaamse steden die hun strijd tegen de inquisitie met nog meer verbetenheid voortzetten.

In 1563 dienden ze een rekwes in bij de regering te Brussel om te protesteren tegen de hoge geldboeten die door de inquisiteur aan hun inwoners werden opgelegd. Zij suggereerden dat hij hiermee de niet-confiscatieprivileges probeerde te omzeilen⁷⁰. De inquisiteur antwoordde hierop dat hij de boetes steeds gemode-reerd had en insinueerde dat de grote Vlaamse steden er enkel op uit waren hun

64. *Ibidem*, 44.

65. *Ibidem*, 76-77 - bewijs van betaling van het issurecht (kopie van 17 mei 1562 - het origineel dateerde van 17 juli 1557).

66. *Ibidem*, 20.

67. *Ibidem*, 75-76 - attest van voorbeeldig katholiek gedrag - 9 juni 1559.

68. *Ibidem*, 84-86 - dagvaarding van 27 mei 1559.

69. R. van Roosbroeck, 'Het verzet van Antwerpen tegen zijn bisschop (1562-1563)', *Nederlandse Historiebladen* (1938) 81-102.

70. Stadsarchief Brugge, *Secrete Resolutiën, 1557-1565*, f° 265v° - 14 augustus 1563. E de Sagher, *Notice sur les archives communales d'Ypres et documents pour servir à l'histoire de Flandre du XIIIe au XVIe siècle* (Ieper, 1898) 197-203.

inwonersaantal op te drijven door enige bescherming te bieden aan de ketters⁷¹. Zijn arrogant optreden bleef hem moeilijkheden bezorgen. Op 8 september 1564 presenteerden de Brugse schepenen een rekwest bij de centrale overheid waarin zij het drieste optreden van de inquisiteur aan de kaak stelden en eisten dat de werking van de inquisitie te Brugge aan hun controle zou worden onderworpen⁷². Dit zou meteen het einde betekend hebben van de inquisitie te Brugge. Het was dus vrij logisch dat dit verzoekschrift in Brussel met gemengde gevoelens werd ontvangen. Titelmans werd wel op het matje geroepen en streng berispt, maar van toegeven aan hun eisen was geen sprake⁷³. Deze mislukking zette er de Brugse schepenen toe aan een beroep te doen op de drie andere Leden van Vlaanderen, die spontaan hun steun toezegden. Zij stuurden afgevaardigden naar Brussel en op 7 oktober werd aldaar beraadslaagd over de inhoud van het in te dienen rekwest. Om te vermijden dat het zou afgewimpeld worden op bepaalde details, werd besloten het verzoekschrift zo algemeen mogelijk te houden⁷⁴. Uiteindelijk werd het een scherpe aanklacht tegen het optreden van de inquisiteur zonder dat al te veel concrete eisen werden gesteld⁷⁵. De raadsleden van de Geheime Raad wisten niet goed waar ze aan toe waren. Eisten de Vier Leden de afschaffing van de inquisitie in Vlaanderen of wensten zij alleen maar enkele buitensporigheden aan te klagen? Om dit probleem op te lossen werden Hermes van Winghene en Joachim Hopperus aangesteld om met de gedeputeerden van de Vier Leden te gaan praten⁷⁶. Deze toonden zich echter zeer voorzichtig en verklaarden dat zij eerst de magistraten moesten raadplegen⁷⁷. In afwachting dat meer details zouden worden verstrekt, stelde men dan maar de apostille op. Hierin werd de inquisiteur opgedragen 'de se conduire en l'exercice de son office avec toute discrétion' en de plaatselijke overheid aangemaand hem verder bij te staan en de plakkaaten te doen naleven⁷⁸. De steden toonden zich tevreden met dit resultaat en stelden geen verdere eisen⁷⁹. Zij wisten immers dat nog velen in de collaterale raden overtuigde voorstanders waren van het behoud van de inquisitie en durfden dan

71. Decavele, *Dageraad*, 1, 44-48.

72. Weiss, *Papiers d'Etat*, VIII, 436-439.

73. L.P. Gachard, *Correspondance française de Maguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II (1559-1565)* (Brussel, 1867-1881) III, 445.

74. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 1r°-1v°.

75. C. Rahlenbeck, *Mémoires de Jacques de Wesenbeke avec une introduction et des notes* (Brussel, 1859) 350-353. Gaillard, *Archives*, 345-348. Gachard, *Précis de la correspondance*, III, 513-515. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 4r° - 4v°.

76. Gachard, *Précis de la correspondance*, I, 328-331.

77. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 3r°-3v°

78. Gaillard, *Archives*, 348 - apostille van 20 oktober 1564. Rahlenbeck, *Mémoires* 353 Gachard, *Précis de la correspondance*, III, 516.

79. Stadsarchief Gent, serie 9/1: Resolutiën van de Staten van Vlaanderen, f° 2v° (7 december 1564) en f° 10v° (13 december 1564).

ook niet om de afschaffing ervan te verzoeken. In de daaropvolgende maanden veranderde de situatie binnen de Raad van State echter ingrijpend. De hoge adel wist definitief het laken naar zich toe te trekken en predikte een tolerante politiek op religieus gebied. Ook de landvoogdes was stilaan overtuigd van het feit dat van een harde repressie geen heil meer te verwachten was. Naar aanleiding van een nieuw geschil tussen Titelmans en de Brugse magistraat⁸⁰ verzocht zij de vorst zelfs de instructies van de inquisiteurs te herzien en aan de tijdsomstandigheden aan te passen⁸¹. Dit voorstel werd haar door Filips II echter niet in dank afgenomen en werd samen met de andere voorstellen tot matiging van de inquisitie categorisch afgewezen in de brieven uit het bos van Segovia⁸². Hierin stelde de vorst klaar en duidelijk dat van een gehele of gedeeltelijke afbouw van de inquisitie in de Nederlanden geen sprake kon zijn. Vanuit het Escuriaal schreef hij bovendien ook nog een brief aan Titelmans waarin deze werd aangezet zijn werk gewoon voort te zetten⁸³. De inquisitie bleef dus bestaan maar het was duidelijk dat de hoge adel alles in het werk zou stellen om haar definitief te breken.

De aanmoedigingen van de vorst zetten Titelmans ertoe aan zijn strijd tegen de ketterij in alle hevigheid voort te zetten. Begin 1566 kreeg hij echter naar aanleiding van de arrestatie van een zekere Willem Houzeau opnieuw moeilijkheden met de Brugse magistraat. De Raad van Vlaanderen probeerde nu de stukken te lijmen en nodigde Brugge op 7 maart uit een afvaardiging naar Gent te sturen om er de zaak te bespreken. De magistraat aanvaardde deze invitatie en op 18 maart verschenen schout Joris van Themseke, burgemeester Jan de Baenst, pensionaris Gillis Wijts en voorschepen Martin Lem in het hof, nadat zij eerst te Brussel het advies van Egmont ingewonnen hadden⁸⁴. Ook Titelmans verbleef op dat ogenblik te Gent en de raad eiste dat zij met hem de zaak zouden bespreken. De Brugse afgevaardigden beweerden echter dat ze hiertoe niet gemachtigd waren en wilden eerst hun college raadplegen. Dit deden zij en op 21 maart verschenen ze terug in de Secrete Camere met de mededeling dat ze geen toestemming hadden gekregen om met de inquisiteur te onderhandelen⁸⁵. Het hof gaf hen echter ten antwoord dat zij aldus de werking van de inquisitie bemoeilijkten en handelden tegen de instructies van de vorst. Hierop antwoordden zij dat de Brugse overheid steeds bereid was de inquisiteur bij te staan, indien deze zich aan de plaatselijke privileges zou houden. Wat het overleg betrof dienden zij opnieuw ruggespraak

80. Stadsarchief Brugge, Secrete Resolutiën, 1557-1565, f° 332r° - 14 juni 1565.

81. H. Enno van Gelder, *Correspondance française de Marquerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II (1559-1565)* (Utrecht, 1941) IV, 57-58. Gachard, *Précis de la correspondance*, I, 360-363 - brief van Margaretha van Parma aan Filips II van 22 juli 1565.

82. Enno van Gelder, *Correspondance*, IV, 99-103.

83. Gachard, *Précis de la correspondance*, I, 369.

84. Stadsarchief Brugge, Secrete Resolutiën, 1565-1569, f° 25r°.

85. *Ibidem*, f° 27r°- 27v°.

te houden met de magistraat⁸⁶. In de houding van de Brugse schepenen kwam echter geen verandering en op 26 maart vroegen de afgevaardigden dan ook niet met de inquisiteur te moeten praten omdat zij hierdoor schuld zouden bekennen, wat zij ten allen prijze wensten te vermijden⁸⁷. Dit betekende meteen het einde van de bemiddelingspoging van de Raad van Vlaanderen.

Titelmans nam nu zelf het initiatief in handen en op 27 maart stuurde hij een memorandum aan de Brugse overheid waarin hij eiste dat deze zich in zaken van ketterij volledig aan de inquisiteur zou onderwerpen⁸⁸. Dit was natuurlijk totaal onaanvaardbaar voor de Brugse magistraat. De reactie bleef dan ook niet uit. Op 30 maart stuurden de schepenen een brief naar de drie andere Leden van Vlaanderen, waarin zij het gebeurde uiteenzetten en hen uitnodigden afgevaardigden te sturen om de situatie te bespreken⁸⁹. Op 2 april 1566 kwamen de gedeputeerden te Brugge samen om een gemeenschappelijke strategie uit te stippelen⁹⁰. Brugge en het Vrije namen het radicaalste standpunt in en eisten de afschaffing van de inquisitie in Vlaanderen. De Gentse afgevaardigden, die tijdens de besprekingen een meer gematigde mening hadden vertolkt, wensten hierover echter eerst hun magistraat te raadplegen⁹¹. Nadat Egmont had aangedrongen op actie tegen de inquisitie en zij hadden gehoord dat Brabant de afschaffing ervan had verkregen en andere staten op hetzelfde aandrongen, draaide Gent echter vlug bij en verklaarde zich akkoord met het door Brugge opgemaakte ontwerp-rek west⁹². Op 10 april 1566 overhandigden de afgevaardigden het verzoekschrift aan de landvoogdes⁹³. Hierin eisten zij zoals afgesproken de afschaffing van de inquisitie in Vlaanderen en vroegen dat de kettervervolgving volledig aan de magistraten zou worden toevertrouwd⁹⁴. De regentes verwees in haar antwoord naar de apostille van 20 oktober 1564 en verzocht de Leden de specifieke problemen aan de Geheime Raad voor te leggen, maar van afschaffing van de inquisitie was vooralsnog geen sprake⁹⁵. Dit was trouwens een beslissing, die alleen door de vorst kon worden genomen. Al met al was de situatie in het geheel niet ongunstig voor de Vier Leden. Op 25 maart 1566 had men ten gevolge van het protest van Brabant en de andere staten te Brussel namelijk beslist, dat de inquisitie niet zou worden ingevoerd daar waar ze niet actief was en geschorst zou worden daar waar ze wel

86. *Ibidem*, f° 28v°.

87. Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, nr. 7616, f° 167r° - 169v° - maart 1566.

88. Rahlenbeck, *Mémoires*, 363-366.

89. Stadsarchief Gent, serie 94 bis/8, f° 15r° - 18r°.

90. *Ibidem*, f° 25r° - 28r°.

91. *Ibidem*, f° 29r°.

92. *Ibidem*, f° 30r° - 32r°.

93. *Ibidem*, f 34r - 34v°.

94. Rahlenbeck, *Mémoires*, 353-355. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 38r°.

95. Rahlenbeck, *Mémoires*, 355. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f 38r°.

werkte. Als gevolg daarvan had Titelmans een brief ontvangen van de regentes, waarin hij werd aangemaand zich discreter te gedragen en zijn taak uit te oefenen zonder 'grand inconvenient' te veroorzaken⁹⁶. Bovendien had ook de lagere adel in haar smeekschrift (5 april 1566) aangedrongen op maatregelen en bereidde men in de Raad van State een moderatie van de inquisitie en de plakkatenvoorstellen. Deze zou door de heren van Montigny en Bergen persoonlijk bij de vorst moeten worden verdedigd en toegelicht. De Vier Leden wensten echter concrete resultaten en aangespoord door Egmont probeerden ze de druk op de regentes nog te verhogen, door het indienen van een nieuw rekwesit op 19 april. Opnieuw eisten zij de onmiddellijke afschaffing van de inquisitie in Vlaanderen⁹⁷. Margaretha gaf hen ten antwoord dat zij in afwachting van de instructies van de vorst niets meer kon toestaan⁹⁸. Ook Egmont had hen duidelijk gemaakt dat zij op geen verdere toegevingen moesten rekenen. Het was duidelijk dat de graaf hun rol uitgespeeld achtte en nu alle heil verwachtte van de missie van de heren van Montigny en Bergen. De afgevaardigden vonden het dus niet nodig nog verder aan te dringen⁹⁹. De steden voelden echter wel dat de landvoogdes hen gunstig gezind was en zetten hun gedeputeerden ertoe aan in afwachting van het definitieve besluit van de koning de totale opschorting van de inquisitie in hun provincie te eisen. Titelmans had namelijk zijn werkzaamheden voortgezet en dit ondanks het schrijven van de landvoogdes. Op 27 april 1566 overhandigden de afgevaardigden dan ook een rekwesit in die zin aan de landvoogdes¹⁰⁰. Margaretha hoedde zich echter wel voor zulke radicale maatregelen en de Vier Leden moesten zich tevreden stellen met wat zij tot dan toe hadden bereikt¹⁰¹. Dit laatste verzoekschrift was in feite overbodig, want de dag tevoren had de Raad van State een voorstel tot moderatie van de plakkatenvoorstellen toegestaan. Dit moest echter nog voorgelegd worden aan de provinciale staten en de Vier Leden achtten het dan ook raadzamer langs deze weg verder te ageren. Op 24 mei 1566 kwam Egmont naar Gent om de moderatie toe te lichten en het advies van de Staten van Vlaanderen in ontvangst te nemen¹⁰². De provinciale staten keurden het voorstel goed mits aan een aantal voorwaarden werd voldaan¹⁰³. In dit advies kwamen nogmaals de eisen van de grote steden naar voren.

96. Gachard, *Précis de la correspondance*, II, 555-556.

97. Rahlenbeck, *Mémoires*, 356-357. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 159r° - 159v°.

98. Rahlenbeck, *Mémoires*, 357. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 159r°.

99. *Ibidem*, f° 166r° - 166v°. I. Diegerick, *Archives d'Ypres. Documents du XVIe siècle faisant suite à l'Inventaire des Chartes* (Brugge, 1874-1877) 39-43.

100. Rahlenbeck, *Mémoires*, 358-361. Diegerick, *Archives*, III, 36-37. Stadsarchief Gent, serie 94 bis/8, f° 174r° - 175r°.

101. Rahlenbeck, *Mémoires*, 361. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 174r°.

102. Diegerick, *Archives*, III, 70-71.

103. *Ibidem*, 83-89. Gachard, *Précis de la correspondance*, 565 vlg. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 1177, f° 28r° - 30r°.

Ondanks het feit dat de moderatie nog door de vorst moest worden goedgekeurd, kwamen reeds veel uitwijkelingen naar de Nederlanden terug. Het aantal predikaties nam snel toe, de calvinisten werden steeds driester en ook de edelen gingen steeds verder in hun eisen en vroegen nu volledige godsdienstvrijheid. Op 10 augustus 1566 barstte de beeldenstorm los. Twee dagen later - dus veel te laat - ontving de landvoogdes het antwoord van de vorst op het voorstel tot moderatie van de plakكاتen. Filips II verklaarde zich hierin akkoord met de afschaffing van de pauselijke inquisitie en de verzachting van de plakكاتen indien de katholieke godsdienst en het vorstelijk gezag maar behouden bleven. De nieuwe bisschoppen moesten de taak van de inquisiteurs overnemen¹⁰⁴. Deze beslissingen misten echter volledig hun effect nu de beeldenstorm over de gehele Nederlanden woedde. Op 23 augustus 1566 vergaderden de landvoogdes en de voornaamste edelen te Brussel. Ze besloten er onder andere tot de definitieve afschaffing van de inquisitie. En alhoewel deze toegeving samen met vele andere enkele maanden later werd ingetrokken, wist de inquisitie zich toch nooit meer van deze slag te herstellen¹⁰⁵. In Vlaanderen was de toestand reeds in mei 1566 bijna onhoudbaar geworden voor Titelmans. Ondanks de instructies van de regentes, de moderatie van de plakكاتen en het gevaar voor zijn eigen leven was hij nog actief tot midden juli. Het was duidelijk dat de protestaktie van de Leden van Vlaanderen tegen de inquisitie slechts een onderdeel was geweest van de door de hoge adel georchestreerde beweging tegen de politiek van de vorst. Toen deze aktie resultaten begon te krijgen (voorstel tot moderatie van de plakكاتen, schorsing van de inquisitie, de zending van de heren van Bergen en Montigny) maakte Egmont meteen ook een einde aan hun agitatie.

d. De geestelijke overheid

De inquisiteurs-generaal waren de enige kerkelijke gezagdragers waaraan Titelmans verantwoording verschuldigd was. Formeel stelden zij de onderinquisiteurs aan, maar in de praktijk was het de vorst die hiertoe het initiatief nam. Het is dus normaal dat Titelmans meer belang hechtte aan de centrale overheid, dan aan de inquisiteurs-generaal. Immers alleen vanuit Brussel kon hij de noodzakelijke steun krijgen. De rol van de algemene inquisiteurs ten opzichte van Titelmans beperkte zich tot het geven van deskundig advies, wanneer deze problemen had met bepaalde processen, gevluchte ketteren en verdachte boeken. Ze voerden een zeer drukke briefwisseling en regelmatig toog de inquisiteur naar Leuven om met hen overleg te plegen over allerhande zaken. Om na te gaan of hier enige ontwikke-

104. F. de Reiffenberg, *Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II* (Brussel, 1842)96-105.

105. M. Dierickx, 'De eerste jaren van Filips II (1555-1567)', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht, 1952) IV, 337-344.

ling in waar te nemen is, hebben we het aantal keren dat hij met de inquisiteurs-generaal is gaan praten opgezocht en per jaar gerangschikt. Uit deze tabel, die hieronder volgt, blijkt toch wel een interessante ontwikkeling.

Aantal keren dal Titelmans en de inquisiteurs-generaal overleg pleegden

jaren	aantal	jaren	aantal
1545	1	1556	5
1546	1	1557	5
1547	0	1558	2
1548	0	1559	2
1549	0	1560	2
1550	3	1561	1
1551	1	1562	1
1552	0	1563	0
1553	2	1564	0
1554	3	1565	4
1555	2	1566	1

In de aanvangsjaren waren de contacten tussen beide partijen blijkbaar erg schaars, maar dit kan vrij gemakkelijk verklaard worden uit de geringe activiteit van de inquisiteur in die periode. Voor de jaren vijftig kunnen we stellen dat Titelmans gemiddeld zo'n twee tot drie maal per jaar overleg pleegde met de inquisiteurs-generaal. Dit vermindert echter vrij verrassend in de jaren zestig. Alleen 1565 vormt hierop een uitzondering, maar dit was het gevolg van de rekwesten die door Brugge en Rijsel¹⁰⁶ tegen de inquisitie ingediend werden en het daaruit volgende overleg met de kerkelijke en wereldlijke overheid. De gang van zaken wordt nog vreemder wanneer we bedenken dat juist in deze periode de activiteit van de inquisitie op zijn hoogtepunt was en op dat ogenblik bekwame personen als Josse Ravesteyn (Tiletanus) en Michiel de Bay (Baius) de functie van inquisiteur-generaal bekleedden. De enig mogelijke verklaring hiervoor is dat Titelmans juist in deze periode van grote expansie van de nieuwe leer zijn inquisitierechtbank heeft uitgebouwd tot een onafhankelijk werkend apparaat, dat alleen nog met de centrale overheid te Brussel rekening diende te houden.

De inquisiteur heeft ook met de diverse bisschoppen en hun medewerkers intensief samengewerkt. Dit was trouwens noodzakelijk voor een goede gang van za-

106. Over het door Rijsel ingediende rekwes tegen Titelmans is niets bekend in de literatuur. We vinden er enkel een paar sporen van terug in de rekeningen van de inquisiteur (Algemeen Rijksarchief, Acquits de Lille nr. 462 (mappen), rekening Titelmans, 1 oktober 1564-16 mei 1565) zonder dat hierbij enige aanduidingen gegeven worden over de inhoud ervan.

ken, want ook de bisschop had verregaande bevoegdheden op het gebied van de kettervervolging in zijn bisdom. Het gebeurde echter zelden dat de bisschop zelf zich met deze zaken bezig hield. Meestal moest Titelmans zijn zaken regelen met de officiaal of een vicaris. Samen bespraken en behandelden zij processen tegen kettters en wanneer de inquisiteur een vonnis uitsprak, maakte de officiaal meestal deel uit van de rechtbank. De verhouding tussen Titelmans en de bisschoppen was dus volledig in overeenstemming met de pauselijke verordeningen¹⁰⁷. Het meest intensief heeft Titelmans met de leden van het vicariaat en de officiaal van Doornik samengewerkt. Dit was vrij logisch daar het overgrote deel van zijn ambtsgebied tot dit bisdom behoorde. Na de bisdommenhervorming onderhield hij ook nauwe betrekkingen met de bisschoppen van Ieper en Brugge. Deze waren hem zeer gunstig gezind en steunden hem met volle kracht in zijn strijd tegen de ketterij.

Ook met de lagere clerus, zowel de reguliere als de seculiere, onderhield Titelmans zeer nauwe betrekkingen. De predikheren stonden hem actief bij tijdens het ondervragen van gevangenen, het uitspreken van vonnissen, het aanbrenge van verdachten, enz... De dorpspastoors waren voor hem de belangrijkste bron van informatie. Zij waren zo wat de plaatselijke agenten van de inquisitie in de verschillende dorpen en steden. Ondanks deze nauwe samenwerking bleef de inquisiteur een scherpe controle uitoefenen op hun gedrag en predikaties. Hij was er zich immers beter dan wie ook van bewust dat bij de clerus ook overtuigde propagandisten van de nieuwe leer te vinden waren.

DE VERVOLGDEN

a. De verhouding van Titelmans tot de bevolking in 't algemeen

Het is duidelijk dat het optreden van Titelmans in Vlaanderen groot ongenoegen bij de bevolking veroorzaakt heeft. Niet zelden ontstonden er bij arrestaties of terechtstellingen dan ook moeilijkheden. Beweren dat deze opstootjes het werk waren van de nieuwgezinden alleen, zou wel een al te eenvoudige voorstelling van zaken zijn. De frequentie waarmee ze voorkwamen en de massa volk die er steeds bij betrokken was, wijzen erop dat zij de uiting waren van de volkswoede. Ook de vaststelling dat reeds in de jaren vijftig - dus in een periode waarin de nieuwe leer zeker nog niet tot de massa was doorgedrongen - sporadisch moeilijkheden

107. P. Frédéricq, *De Nederlanden onder Keizer Karel* (Gent, 1885) 45-47. J. Scheerder, 'De werking van de inquisitie', *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent. Verslagboek van het tweedaags colloquium bij de 400ste verjaring van de Pacificatie van Gent* (Gent, 1976) 159.

voorkwamen, wijst in die richting¹⁰⁸. Toen reeds stond een aanzienlijk gedeelte van de bevolking vijandig tegenover de inquisitie. Dit blijkt trouwens duidelijk uit de brief die de vorst in 1556 aan de Raad van Financiën richtte en waarin hij aan Nicolaas de Hondt een jaarlijks pensioen van 60 p. gr. VI. toekende. Hierin schreef hij dat De Hondt niet in de gelegenheid was om naast zijn functie als promotor van de inquisitie er nog andere activiteiten op na te houden 'par ce que plusieurs auroient conceu une hayne contre luy, par ce quil a servy et sert au fait de linquisition'¹⁰⁹. Voor een goed begrip moeten we echter toch onderscheid maken tussen de troebelen die ontstonden naar aanleiding van terechtstellingen, het wegbrengen van gevangenen, enz... en bewust geplande acties. Het is duidelijk dat incidenten zoals de gevangenisbraak te Mesen (6 november 1561), de aanval op het Jacobinessenklooster in het Brugse Vrije (7 november 1561) en de aanval op de gevangenis van Armentières (begin 1562) het werk waren van medestanders van de vervolgers¹¹⁰. Ook de twee pamfletten die op 24 maart 1562 gevonden werden in de preekstoel van de kerk te Hondshoote en waarin Titelmans met de dood werd bedreigd, waren het werk van enkele nieuwgezinden die hiermee op een enigszins naïeve manier probeerden enkele gevangen calvinisten vrij te krijgen¹¹¹.

Een aantal andere incidenten daarentegen was de spontane reactie van het volk op het meedogenloze optreden van de inquisiteurs. Toen zij op 22 april 1561 een zekere Hans de Clercq uit de gevangenis van Belle lieten halen om hem naar leper over te brengen ontstond er grote beroering onder de bevolking die het gebeurde gadesloeg. Plots kwam een zekere Willem Godschalk uit de menigte naar voren en schold de overheidspersonen uit voor 'diefleders, coordesleepers, judasbloet en dier ghelijcke'. Hij spuwde zelfs in het gezicht van één van de dienaren en in zijn hand hield hij 'eenen blooten upstekere'. Een andere omstaander riep: 'Eyst nu niet wel ghedaen, den man es wech geleedt ende twijf ende kindt zijn doot bleven'. Hiermee maakte hij een toespeling op Mahieu Quilz en zijn echtgenote, die de dag tevoren waren gearresteerd en van wie gezegd werd dat de vrouw zwanger was¹¹². Ondanks deze moeilijkheden slaagden ze er toch in de plaats van het on-

108. Moeilijkheden bij de terechtstelling van vier anabaptisten te Gent op 11 april 1551 (A.L.E. Verheyden, *Geschiedenis der doopsgezinden in de zuidelijke Nederlanden in de 16e eeuw* (Brussel, 1959) 73-74. Arrestatie van Hermes Slosse te Gent in 1557 (Stadsarchief Gent, serie 214, Bouc van den Crime, 1555-1561, f° 34v° - 35v°). Moeilijkheden bij een arrestatie te Kortrijk in 1559 (Weiss, *Papiers d'Etat*, V, 621-623).

109. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 460 (mappen), brief van de vorst aan de Raad van Financiën, 13 juni 1556.

110. A. de Vrankrijker, 'Voorboden van oproer in de Zuidelijke Nederlanden in de jaren 1561-1562', *Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde* (1934) 162-164.

111. Gaillard, *Archives*, 286-289.

112. Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen nr 7542, f° 188v°. *Ibidem*, Secrete Camere nr. 7615, f° 205r° - 205v°.

heil te verlaten, maar 'een grooten hoop volcx' onder leiding van Godschalk rende hen achterna en onder luid geschreeuw vielen zij de gerechtsdienaren aan. Sommigen waren gewapend, anderen vochten met stukken hout die zij langs de weg hadden gevonden. Een zekere Andries Futsemael stak zelfs een 'grooten stock ofte pertse' tussen de benen van het paard van de promotor¹¹³. De hellebaardiers die de inquisiteurs vergezelden, wisten echter vrij vlug de aanval af te slaan¹¹⁴. In een brief van 27 oktober 1561 aan de landvoogdes beklagde Titelmans zich over het feit dat er bij arrestaties steeds opnieuw moeilijkheden waren. Overal waar hij kwam werd hij onmiddellijk omringd door een menigte van zo'n tweehonderd a driehonderd man, 'qui est enclin a mutiner et rebelier contre la justice'¹¹⁵. Wellicht zal er in sommige van die opstootjes ook wel sprake geweest zijn van enige opruiing. Dit was ongetwijfeld het geval te Wervik op 24 juli 1562 toen er ten gevolge van het optreden van de plaatselijke baljuw bij het wegvoeren van enkele gevangenen relletjes ontstonden¹¹⁶. Het spreekt vanzelf dat de overheid niet onverschillig zou blijven bij deze agitatie en de opstootjes werden dan ook meestal gevolgd door een sterke repressie.

b. Aantal vervolgd

Tenslotte hebben we geprobeerd het aantal mensen dat door Titelmans werd vervolgd en ten gevolge van zijn procedures werd terechtgesteld te becijferen. In de nagekeken bronnen en publikaties konden we in totaal de namen terugvinden van 1120 vervolgd, aldus verspreid over de verschillende delen van zijn ambtsgebied: 1027 voor Vlaanderen, 59 voor Doornik en het Doornikse en 34 voor Rijsel, Douai en Orchies. Deze verdeling bevestigt nogmaals dat de inquisiteur vooral in Vlaanderen actief geweest is en veel minder in de andere delen van zijn rechtsgebied. Het is bovendien duidelijk dat 1120 vervolgd een minimum is. Rekening houdend met de onvolledigheid van het bronnenmateriaal - vaak worden in de rekeningen de namen van de vervolgte personen niet eens vermeld - mogen we stellen dat Titelmans in het geheel ongeveer 1500, maximaal 1600 gevallen heeft behandeld. Het hoeft amper gezegd te worden dat dit enorm veel is, te meer daar de inquisiteur pas vanaf 1550 goed en wel aan het werk is gegaan. Een vlugge berekening leert ons dat hij gemiddeld zo'n honderd zaken per jaar afhandelde; dit betekent drie à vier dagen per geval. Indien men zich realiseert dat tijdens het eerste decennium de gemiddelden heel wat lager lagen, kan men stellen dat hij na 1560 soms wel tweehonderd gevallen per jaar moet hebben behandeld. Voor een

113. *Ibidem*, nr. 7542, f° 374v°. *Ibidem*, Secrete Camere nr. 7615, f° 230v° - 231r°

114. *Ibidem*, nr. 7543, f° 16r° - 16v°.

115. Gaillard, *Archives*, 224-225.

116. Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen nr. 7544, f° 144v° - 151v° - vonnis van 5 mei 1563.

goed begrip moet worden gezegd dat hierbij zowel de eigenhandig gevoerde processen als de zaken waarbij hij slechts onrechtstreeks als geloofsonderzoeker optrad begrepen zijn.

Het aantal bekende terechtstellingen waarbij Titelmans rechtstreeks (overleveren van obstinate ketters aan de wereldlijke overheid) of onrechtstreeks (geloofsonderzoek in dienst van de overheid) betrokken was, bedraagt 127. Dit betekent dat 11,3% van de bekende door hem behandelde gevallen op de doodstraf uitliepen. De overige 88,7% wisten aan zijn greep te ontsnappen of werden door hem tot andere gedachten gebracht. Dit onderstreept nog eens de enorme inspanningen die de inquisiteur steeds geleverd heeft om de gevangenen ertoe te brengen hun geloof af te zweren. Omdat de terechtgestelden steeds obstinate ketters waren, ondergingen ze voor het merendeel de vuurdood. De meeste anderen werden met het zwaard geëxecuteerd.

Vaak heeft men beweerd dat de anabaptisten veel strenger vervolgd zijn dan de overige hervormingsgezinden. Op het eerste gezicht lijkt dit ook bij Titelmans' inquisitierechtbank het geval te zijn geweest. 85 van de 127 terechtgestelden (66,9%) waren immers anabaptisten en dit ondanks het feit dat zij veel minder talrijk waren dan de gereformeerde protestanten. Wanneer we hun situatie echter van dichterbij gaan bekijken, komen we tot andere conclusies. Van 198 anabaptisten is het bekend dat ze door Titelmans zijn vervolgd. Daarvan werden er zoals gezegd 85 (of 42,9%) terechtgesteld, zweerden er 57 (of 28,8%) hun geloof af en waren er 56 (of 28,3%) die aan de inquisiteur wisten te ontsnappen of een onbekend vonnis kregen. Het is dus zeker niet zo dat de anabaptisten door Titelmans altijd aan de wereldlijke overheid werden overgedragen. Toch blijft het treffend dat 85 (of 42,9%) van de 198 anabaptisten zijn terechtgesteld, terwijl er van de 922 bekende vervolgte gereformeerde protestanten slechts 41 (of 4,4%) ter dood werden gebracht. De verklaring hiervoor moet in de eerste plaats worden gezocht bij de anabaptisten zelf. Wie tot een mennistische gemeenschap wilde toetreden, moest aan zeer strenge eisen voldoen en alvorens tot de volwassenendoop te worden toegelaten diende men een jarenlange opleiding te doorstaan. De gearresteerde anabaptisten waren dan ook heel wat moeilijker van hun geloof af te brengen dan vele andere hervormingsgezinden, die nauwelijks enig onderricht hadden gekregen en wiens overtuiging in hoofdzaak steunde op hun afkeer van de katholieke kerk. Het aantal obstinate ketters onder de anabaptisten lag dan ook heel wat hoger dan onder de overige nieuwgezinden. En aangezien obstinate ketters door Titelmans altijd aan de wereldlijke overheid werden doorgespeeld, lag het aantal anabaptistische slachtoffers procentsgewijze dus veel hoger dan het aantal gereformeerde protestantse. Nochtans werden berouwvolle anabaptisten door hem op dezelfde wijze behandeld als andere penitenten, dit in tegenstelling tot de wereldlijke overheid die ook hen liet terechtstellen. Hier komt opnieuw de figuur van

Pieter Titelmans naar voren, die ondanks zijn ontegensprekelijke afkeer van anabaptisten, consequent bleef aan zichzelf en hen dezelfde kansen bood als de overige hervormingsgezinden. Het was hem er immers in de eerste plaats niet om te doen alle nieuwgezinden te elimineren, maar wel zoveel mogelijk ketteren tot het ware geloof terug te brengen. Op die manier probeerde hij zijn levensdoel, namelijk het herstel van de katholieke kerk, te verwezenlijken.

Uit de voorgaande paragrafen kan men dus concluderen dat Titelmans in een periode van ongeveer vijftien jaar in totaal ongeveer 1500 à 1600 gevallen van ketterij behandelde. Van de in totaal 1120 bekende gevallen eindigden er 127 (of 11,3%) met de doodstraf. De meesten ondergingen de vuurdood. Vijfentachtig van deze honderdzeventwintig terechtgestelden waren anabaptisten (66,9%). Toch werden zij door Titelmans niet strenger behandeld dan de andere nieuwgezinden.

SOCIAAL-ECONOMISCHE GEGEVENS

In het kader van de studie van Titelmans' inquisitierechttbank is het ook van belang na te gaan wie de personen waren die werden vervolgd en op welke trap van de maatschappelijke ladder zij gesitueerd kunnen worden. De hierna volgende gegevens steunen in hoofdzaak op de confiscatierekeningen die we aantreffen in de Acquits (kwijtschrijven) van de Rijksse Rekenkamer, op de aanwijzingen die terloops in de bronnen of martelaarsboeken vermeld stonden en de talrijke sociaal-economische gegevens die Decavele in zijn werk over de reformatie in Vlaanderen verstrekke¹¹⁷. Laatstgenoemde probeerde te onderzoeken of er enig verband bestond tussen de maatschappelijke positie van de nieuwgezinden en hun godsdienstkeuze. De probleemstelling die hier aan de orde is, ligt echter op een heel ander vlak. In dit kader moeten we ons vooral de vraag stellen in welke mate de werking van de inquisitie werd beïnvloed door bepaalde sociaal-economische factoren. Viseerde de inquisiteur bepaalde sociale groepen en in welke mate hield hij bij de bestraffing van een ketter rekening met diens maatschappelijke positie?

117. Decavele, *Dageraad*, I, 521-554. We hebben zijn tabel niet overgenomen, maar slechts een beroep gedaan op de specifieke sociaal-economische gegevens die hij over de vervolgdgen verstrekt.

In de volgende tabel zijn de verkregen gegevens verzameld:

Sociaal-economische doorlichting van vervolgd en terechtgestelden

Sociale groepen	Vervolgden		Terechtgestelden	
	geref. prot.	anabapt.	geref. prot.	anabapt.
adel	1	0	0	0
geestelijkheid	24	0	3	0
burgerij	109	10	8	2
kleine boeren - geschoolde arbeid.	105	34	11	26
bezitslozen	107	46	6	27

Wegens de diversiteit van het bronnenmateriaal was het niet mogelijk op basis van bezit alleen een stratificatie op te stellen. We hebben dan ook in eerste instantie gekozen voor een stratificatie op basis van beroep. Om de vele nadelen die hieraan verbonden zijn enigszins op te vangen, hebben we echter waar het mogelijk was ook rekening gehouden met het bezit. Op die manier kwamen we tot vijf verschillende groepen: adel, geestelijkheid, burgerij, kleine boeren - geschoolde arbeiders en bezitslozen. De eerste twee — adel en geestelijkheid — zijn afzonderlijk bekeken omdat zij in het kader van de kettervervolgung steeds een speciale plaats hebben ingenomen en in de maatschappij uitdrukkelijk van de rest van de bevolking werden onderscheiden. De derde sociale groep werd gecatalogeerd onder de naam burgerij. Hieronder verstaan we de groep van handelaars, zakenlui, rijke boeren, ondernemers, intellectuelen en middenstanders, kortom diegenen die iets meer bezaten dan gewoon maar een huis of een hoeve. Een trapje lager op de sociale ladder stonden dan diegenen die alleen maar een huisje en wat inboedel of een hoeve met een klein lapje grond hadden. Het waren voornamelijk kleine boeren en geschoolde arbeiders. Het onderscheid met de voorgaande groep was soms echter zeer moeilijk te maken. Daarom hebben we de bezitsgrens tussen beide groepen op 150 p. gr. VI. gelegd, zijnde de waarde van een doorsneehuis en wat roerende goederen. In de meeste gevallen bleek deze norm bruikbaar¹¹⁸.

Van de 1120 bekende vervolgd en terechtgestelden beschikken we bij 436 personen (of 38,9%) over enige informatie omtrent hun sociale status. Dit is niet al te veel, maar toch

118. Omdat de beschikbare gegevens een periode van ongeveer twintig jaar bestrijken, moeten we rekening houden met mogelijke inflatoire tendenzen. Daarom werd de bezitsgrens van 150 p. gr. VI. niet als een absolute grens gehanteerd en dienden we ook voortdurend rekening te houden met de inhoud ervan.

voldoende om enige conclusies te trekken. In de eerste plaats moet worden bevestigd wat reeds door velen werd gesteld, namelijk dat het gereformeerd protestantisme en meer bepaald het calvinisme over alle lagen van de bevolking verspreid was en dat het anabaptisme zijn aanhangers recruteerde onder de armsten in de maatschappij. Meer dan de helft van de gereformeerde protestanten behoorde weliswaar tot de twee laagste klassen van de bevolking (212 van de 346 of 61,3^o70), maar dit is uiteraard het gevolg van het feit dat deze groepen in de maatschappij veel talrijker waren dan de andere. Wat echter ook opvalt is dat de groep van de bezitslozen, die het grootste deel van de bevolking uitmaakte, hier niet als de talrijkste naar voren komt. Dit bevestigt nogmaals dat het calvinisme meer afgestemd was op de bezittende klassen. Ook de cijfers voor de anabaptisten zijn zeer sprekend: 80 van de 90 vervolgte doopsgezinden (88,9%) behoorden tot de twee laagste groepen. Het feit dat we tot dezelfde conclusies komen als vele anderen wijst erop dat de door Titelmans gevoerde vervolging essentieel niet afwijkt van de repressie in 't algemeen. De inquisiteur vervolgte dus net zo goed rijke als arme ketteren, maar trad hij ook steeds even streng op? Om dit na te gaan hebben we ook de terechtgestelden volgens dezelfde sociale groepen onderverdeeld. Ondanks het feit dat we over 91 van de 127 geëxecuteerden (71,6%) ingelicht zijn omtrent hun sociale status, blijft het trekken van conclusies zeer moeilijk. Toch kan men met vrij grote zekerheid stellen dat de minstbedeelden door Titelmans zeker niet strenger behandeld werden dan de bezittende groepen. Zowel bij de gereformeerde protestanten als bij de anabaptisten zijn de terechtgestelde bezitslozen verrassend gering in aantal, dit ondanks het feit dat er minstens evenveel door de inquisiteur werden vervolgd als bij de andere sociale groepen. We kunnen dan ook met vrij grote zekerheid stellen dat de inquisiteur steeds even streng is opgetreden en geen rekening gehouden heeft met de sociale status van de beschuldigen. Deze conclusie is duidelijk in tegenstelling tot wat Moreau beweerde in zijn artikel over de invloed van sociaal-economische factoren op de godsdienstkeuze te Doornik. Hij stelde immers dat de mensen uit de werkende groepen veel strenger werden behandeld dan de leden van de leidende kringen¹¹⁹. De kontekst van onze gegevens is te verschillend om deze bewering te weerleggen, maar zeker is in elk geval dat Titelmans die toch ook bevoegd was voor Doornik, hieraan niet heeft meegewerkt.

119. G. Moreau, 'La corrélation entre le milieu social et professionnel et le choix de la religion à Tournai', *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en Moderne Tijden. Colloquium Brussel, 30 november - 2 december* (Brussel, 1967) 286-301.

Een nieuwe generatie kleine bronnenpublicaties

C.B. WELS

Nederlandse Historische Bronnen, I en II, uitgegeven door het Nederlands Historisch Genootschap ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1979 en 1980, respectievelijk 417 en 432 blz., ISBN 90247 22268 en 90247 9021 2).

Met de serie *Nederlandse Historische Bronnen* is het Nederlands Historisch Genootschap gestart met een reeks uitgaven die uitsluitend zullen bestaan uit bundels met kleine historische bronnen uit verschillende tijdvakken en met gevarieerde inhoud. Na een onderbreking van tien jaar zet het NHG daarmee een traditie voort die teruggaat tot 1846. De 'kleine bronnenpublicatie' heeft zich in de Nederlandse historische literatuur tot een eigen genre ontwikkeld dat weliswaar niet uniek is, maar dat men in het buitenland in deze vorm thans nog maar zelden aantreft¹. Nu deze publikatievorm nieuw leven wordt ingeblazen, wil ik eerst enige aandacht besteden aan ruim een eeuw ontwikkelingsgeschiedenis van de bronnenpublicatie in Nederland om vervolgens een tweetal actuele vraagstukken op dit specialistische gebied te behandelen: de criteria waaraan een bron moet voldoen om voor uitgave in aanmerking te komen en vervolgens de editietechnieken voor de verschillende soorten bronnen. Tenslotte komt de inhoud van beide bundels aan de orde.

De eerste Nederlandse bronnenpublicaties dateren uit de zeventiende eeuw en vallen in twee categorieën uiteen: verhalende en functionele bronnen. De laatste categorie diende als referentiemateriaal voor bestuurlijk handelen en juridische transacties of als bewijsmateriaal in politieke discussies. Vooral aan de bewerking van bronnen voor referentiedoeleinden werd veel zorg besteed. Het uitgeven van documenten om de zuiver historische belangstelling te bevredigen kwam pas in het tweede kwart van de negentiende eeuw op gang². Frankrijk (Comité des travaux historiques, 1834), Duitsland (Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, 1819) en Groot-Brittannië (Calendars of State Papers, 1830, Rolls Commission, 1857) waren al voorgegaan. Het uitgeven van archiefmateriaal betreffende de Nederlandse geschiedenis kwam het eerst aan de orde bij de beantwoording van een prijsvraag van Willem I uit 1826, waarin gevraagd werd een plan in te zenden 'naar hetwelk... de algemeene Nederlandsche geschiedenis zoude behooren te worden bewerkt, op zoodanige wijze, dat dezelve alleen op de meest echte bescheiden gegrond en door dezelve geheel worde geregvaardigd'³.

1. In België worden sinds 1836 kleine bronnen gepubliceerd in de *Handelingen van de koninklijke commissie voor geschiedenis*, een uitgave van de Koninklijke Belgische Academie.

2. Voorlopers in de achttiende eeuw waren: A. Kluit, *Historia critica comitatus Hollandiae et Zeelandiae* (2 dln.; Middelburg, 1777-1780) en F. van Mieris, ed., *Groot charterboek van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland, beginnende bij de eerste en oudste brieven van die landstreeken, en eindigende met den dood van onze graavinne, Vrouwe Jacoba* (4 dln.; Leiden, 1753-1756).

3. *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedenis* (2e dr.; 's-Gravenhage, 1950) v-vii.